

Ж. БАЛАСАГЫН атындагы КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
И.РАЗЗАКОВ атындагы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК ТЕХНИКАЛЫК
УНИВЕРСИТЕТИ

Д 08.23.666 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда
УДК: 65.011.56:336.143.2(575.1/.2)

Мырзаibraимова Инабаркан Рахмановна

ФОЭСке ЖАНА АЭСке ЫЛАЙЫК ИНВЕСТИЦИЯЛАРДЫН ЖАНА
ИЖАРАНЫН ЭСЕБИНИН ЖАНА АУДИТИНИН КӨЙГӨЙЛӨРҮ:
ТЕОРИЯСЫ, МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА УЮШТУРУЛУШУ
(КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖОЛ-ТРАНСПОРТ
ТАРМАГЫНЫН МИСАЛЫНДА)

08.00.12 – бухгалтердик эсеп, статистика

Экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
авторефераты

Бишкек – 2024

Иш Ош мамлекеттик университетинин бухгалтердик эсеп жана экономикалык талдоо кафедрасында аткарылды

Илимий консультанты:	Исраилов Мукаш экономика илимдеринин доктору, профессор, Б. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин бухгалтердик эсеп, талдоо жана аудит кафедрасынын профессору
Расмий оппоненттер:	Акылбекова Нелли Илинична, экономика илимдеринин доктору, профессор, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин А. Асанова атындагы менеджмент жана бизнес институтунун менеджмент программасынын жетекчиси Тулаходжаева Миновар Махкамовна, экономика илимдеринин доктору, профессор, Ташкент мамлекеттик экономикалык университетинин профессору Ержанов Абдулла Калиевич, экономика илимдеринин доктору, профессор, Алматы гуманитардык-экономикалык университетинин профессору
Жетектөөчү уюм:	М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университети Илим-изилдөө университетинин бухгалтердик эсеп, талдоо жана аудит кафедрасы, дареги: 720033, Бишкек ш., Тоголок Молдо көч., 58

Коргоо 2025-жылдын «30» январында саат 14-00дө Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жана И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин алдындагы экономика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча Д 08.23.666 диссертациялык кеңешинин жыйналышында өтөт, дареги: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Фрунзе көчөсү, 547. Диссертациянын видеоконференциясына кирүү үчүн шилтеме: <https://vc.vak.kg/b/082-wra-13n-j9d>.

Диссертациялык иш менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин китепканасынан (720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Жибек Жолу кең көчөсү, 394) жана И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин китепканасынан (720044, Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Ч. Айтматов кең көчөсү, 66), ошондой эле КР Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиясынын сайтынан https://stepen.vak.kg/d_08_23_666/myrzaibraimova-inabarkan-rahmanovna/ таанышууга болот.

Автореферат 2024-жылдын «25» декабрында таркатылды.

Окумуштуу катчы,
э.и.д., доцент

Есеналиева Бактыгул Баховна

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн 2018-2040-жылдарга улуттук стратегиясында мамлекет өз күч-аракеттерин автоунаа жолдорун реабилитациялоого жана сактоого, жолдорду долбоорлоодо жана курууда жаңы технологияларды колдонуунун негизинде либералдуу, коопсуз эл аралык транспорттук коридорлорду түзүүгө багыттайт деп көрсөтүлгөн. Бул стратегияга ылайык, иштеп жаткан транспорттук коридорлорду колдоо жана жаңыларын ишке киргизүү мамлекеттик саясатты ишке ашыруунун артыкчылыктуу багыттарынын катарына кирет.

Калктын жашоосунун жана ишкердиктин сапаты автоунаа жолдорунун транспорттук-эксплуатациялык абалынан жана алардын өнүгүү деңгээлинен түздөн-түз көз каранды болот. Жолдордун жакшы абалы транспорт чыгымдарынын кыскарышына жана экономикалык өсүшкө шарт түзөт.

Улуттук жол тармагы Кыргыз Республикасынын эң ири активдеринин бири болуп саналат. Жол тармактары камсыз кылган социалдык жана экономикалык пайданын бүт көлөмүн эске алганда алардын маанилүүлүгүн баалоо татаал. Акыркы жылдары өлкөнүн жол тармактарына ири инвестициялар салынууда, бул дүйнөлүк тажрыйбада инвестициялык долбоорлорду ишке ашырууда өзүнүн натыйжалуулугун көрсөткөн катуу эсепке алууну жана көз карандысыз көзөмөлдү жогорку даражада камсыз кылууну талап кылат. Финансылык отчеттуулуктун ачык-айкындуулугун жана ишенимдүүлүгүн сактабай туруп, заманбап эл аралык стандарттардын негизинде эсепке алууну, отчеттуулукту, ички көзөмөлдү жана аудитти туура жана сабаттуу уюштурбай туруп чет өлкөлүк инвестицияларды жана ижараны ийгиликтүү тартуу жана аларды натыйжалуу пайдалануу мүмкүн эмес.

Кыргыз Республикасында бухгалтердик эсеп жана аудит өз өнүгүүсүндө эл аралык стандарттарга өтүүгө, ченемдик укуктук базанын, счеттор планынын, эсеп саясатынын, отчеттуулук формаларынын, салык салуунун ж.б. өзгөрүүлөрүнө байланыштуу олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болду.

Жол транспорт тармагында эсеп жана отчеттуулук системасы өндүрүштү, эмгекти жана технологияны уюштуруунун маанилүү аспектилеринен келип чыккан бир топ өзгөчөлүктөргө ээ.

Тилекке каршы, бүгүнкү күндө республикада жол курулушунун убактысы жана этаптары боюнча наркынын түзүлүшүн чагылдырууну эске алган жана атайын камсыз кылган бухгалтердик жол-жоболордун жалпы, принципиалдуу схемасы иштелип чыккан эмес. Тармактык эсеп саясаты инвесторлорго жол курулуш тармагындагы уюмдардын инвестиция жаатындагы иши тууралуу толук жана ишенимдүү маалыматты бербейт. Ишканалардын эсеп жана аудит системасында инвестициялык ишти туура чагылдыруу жана көзөмөлдөө көйгөйлөрү чечилбеген бойдон калууда. Атайын адабий булактарды, ошондой эле чет өлкөлүк тажрыйбаны жана алдыңкы практиканы изилдөө Кыргызстандын жол курулуш тармагындагы ишкердик жана башкаруу формаларынын ар түрдүүлүгү шарттарында инвестиция жана ижара ишин уюштуруунун жана аудитинин теориясын жана практикасын изилдөөгө атайын комплекстүү мамилени камтыган эмгектердин жоктугун көрсөттү.

Инвестициялык иштин жана ижара операцияларынын эсеби жана аудити системаларын эл аралык стандарттарга ылайык жүргүзүү методологиясындагы, методикасындагы жана тажрыйбасындагы жогоруда белгиленген кемчиликтер жана аларды башкарууну өркүндөтүү зарылдыгы диссертациялык изилдөөнүн темасын тандоону шарттап, максатын, милдеттерин, түзүмүн жана концептуалдык багыттарын аныктады.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы бухгалтердик эсеп жана аудит системасында жүргүзүлүп жаткан реформалар менен тыгыз байланышта жана төмөнкү мамлекеттик программаларды жана ченемдик документтерди ишке ашырууга багытталган: «2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы», «2026-жылга чейин КР өнүктүрүүнүн улуттук программасы», «КРнын экономикасынын реалдуу секторунда бухгалтердик эсеп жана финансылык отчеттуулук системасын ФОЭСтин талаптарына ылайык реформалоо», ошондой эле ОшМУнун экономика, бизнес жана менеджмент институтунун бухгалтердик эсеп жана экономикалык талдоо кафедрасынын «Бухгалтердик эсептин, аудиттин жана экономикалык талдоонун эл аралык стандарттарынын концептуалдык принциптерин өркүндөтүү жолу менен КРнын экономикасынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн күчөтүү» илимий темасынын алкагында аткарылды.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн максаты жол курулуш уюмдарында инвестициялар менен ижаранын эсебин жана аудитин Финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттарына жана Аудиттин эл аралык стандарттарына ылайык тармактык өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен уюштуруунун теориялык-методологиялык жана практикалык жоболорун негиздөө жана иштеп чыгуу болуп саналат. Бул максатка ылайык теориялык жана практикалык мүнөздөгү төмөнкү милдеттер коюлду:

- инвестициянын жана ижаранын бухгалтердик эсебинин жана аудитинин теориясын жана методологиясын аларды ресурстук объектилер жана эсеп категориялары катары натыйжалуу пайдаланууну камсыз кылуу максатында изилдөө;

- инвестицияларды жана ижараны ФОЭСке ылайык баалоонун жана эсепке алуунун заманбап методологиялык методдорун жана алдыңкы тажрыйбаларын жалпылоо;

- жол курулуш уюмдарында инвестиция жана ижара операцияларынын аудитин АЭСке ылайык жүргүзүүнүн методологиялык өзгөчөлүктөрүн аныктоо;

- жол курулуш ишканаларында инвестициялар менен ижаранын эсебин, талдоону жана аудитин уюштуруунун жана аларды ченемдик укуктук камсыздоонун учурдагы абалына баа берүү;

- КРнин жол курулушунда инвестициялардын жана ижаранын эсеби менен аудитинин көйгөйлөрүн аныктоо жана системалаштыруу, аларды чечүү жолдорун сунуштоо;

- жол курулуш уюмдарында инвестициялардын жана ижаранын эсебин жана аудитин ФОЭСтин жана АЭСтин талаптарын эске алуу менен өркүндөтүү боюнча методикалык сунуштамаларды иштеп чыгуу;

- КРнын жол курулушунда инвестициялардын натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча чараларды сунуш кылуу;

- жол курулуш уюмдарынын эсебинин ачык-айкындуулугун камсыз кылуу жана инвестициялык жагымдуулугун жогорулатуу максатында финансылык отчеттуулугунун депозитарийин түзүү зарылдыгын негиздөө.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы теориялык-методологиялык жана практикалык жоболорун комплекстүү карап чыгуунун негизинде инвестициялар жана ижара менен операциялардын эсебин жана аудитин өнүктүрүүнүн бирдиктүү концепциясын иштеп чыгууда турат. Диссертациялык изилдөөнүн кыйла маанилүү илимий жыйынтыктары төмөнкүлөр:

- инвестициялардын жана ижаранын теориялык-методологиялык негиздерин изилдөөнүн концептуалдык методдору иликтенди жана системалаштырылды, алардын эсеп-экономикалык категориянын объектилери катары автордук аныктамалары калыптандырылды: инвестициялардын – пайда табуу же башка пайда көрүү максатында ишкердик жана башка иш объекттерине акчалай, материалдык жана интеллектуалдык баалуулуктарды салуу катары, ижаранын – негизги каражаттардын элементтерин убактылуу иштетүүгө берүү (кабыл алуу) менен байланышкан ижара операцияларынын жыйындысын камтыган чарбалык процесс катары;

- ФОЭСке ылайык инвестицияларды жана ижараны баалоого жана эсепке алууга карата заманбап көз караштар негизделди жана жалпыланды, КРнын уюмдарынын тажрыйбасына ыңгайлаштыруу жана колдонуу мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо менен чет өлкөлүк алдыңкы тажрыйбаны салыштырып баалоо жүргүзүлдү;

- заманбап шарттарды жана эл аралык стандарттардын талаптарын эске алуу менен жол курулушунда инвестициялардын жана узак мөөнөттүү ижаранын аудитин жүргүзүүнүн методологиялык өзгөчөлүктөрү аныкталды;

- КР жол курулушунда инвестициялардын жана ижаранын эсебин, талдоону жана аудитин уюштуруунун учурдагы абалына жана өнүгүү келечегине баа берилди;

- системалык изилдөөнүн негизинде жол курулушундагы инвестициялык жана ижара ишинин эсеби менен аудитинин көйгөйлөрү жалпыланды, аларды чечүү жолдору сунушталды;

- жол курулуш уюмдарында ижаранын эсебин жана аудитин жетишерлик жана орундуу аудитордук далилдерди алуу үчүн отчеттуулуктун бурмалануу тобокелчиликтерин негиздүү баалоо көз карашынан өркүндөтүү боюнча методикалык сунуштамалар иштелип чыкты;

- КРнын жол курулушунда инвестициялардын натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча чаралар сунуш кылынды, 2030-жылга чейинки мезгилге жол тармагынын чыгымдарынын жана каражаттарга муктаждыгынын, ошондой эле республикалык бюджеттин мүмкүнчүлүктөрүнүн божомолу жасалды;

- потенциалдуу инвесторлор үчүн жеткиликтүү маалымат базасын камсыз кылуу максатында тармактын уюмдарынын финансылык отчеттуулугунун депозитарийин түзүү зарылдыгы негизделди.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү инвестициялык иштин жана ижара операцияларынын эсебин жана аудитин өнүктүрүүнүн иштелип чыккан автордук концепциясы конкреттүү колдонмо механизмдерге, методикалык иштелмелерге, практикалык сунуштамаларга жеткирилип, алар жол куруу уюмдары тарабынан ички жана тышкы инвестицияларды стратегиялык башкаруу жана ижарага алынган каражаттарды пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатуу максатында колдонулушу мүмкүн экендигинде турат. Изилдөөнүн материалдары ошондой эле «Бухгалтердик эсеп, анаализ жана аудит» профили боюнча бакалаврларды жана магистрлерди даярдоодо окуу процессинде жана бухгалтерлер менен аудиторлордун квалификациясын жогорулатууда колдонулушу мүмкүн.

Алынган натыйжалардын экономикалык маанилүүлүгү алардын тармактагы эсепти жана отчеттуулукту өркүндөтүүгө, инвестициялык климатты жакшыртууга жана улуттук экономиканын туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылууга шарт түзгөндүгүндө турат. Финансылык отчеттуулуктун депозитарийин киргизүү, активдерди кайра баалоону кийирүү жана КНЧны иштеп чыгуу уюмдардын жана тармактын финансылык абалы жөнүндө маалыматтардын ачыктыгын жана жеткиликтүүлүгүн жакшыртууга өбөлгө түзөт, бул инвесторлор үчүн ишенимдүү жана актуалдуу эсеп маалыматтарынын негизинде негиздүү инвестициялык чечимдерди кабыл алууда маанилүү.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негиги жоболору:

1) окумуштуу-экономисттердин көз караштарын изилдөөнүн жана системалаштыруунун негизинде сунушталган инвестиция жана ижара түшүнүктөрүнүн эсептик-экономикалык категория катары чечмелениши;

2) ФОЭСтин принциптеринин негизинде инвестицияларды жана ижараны баалоонун жана эсепке алуунун жалпыланган методологиялык методдору, ЕБ өлкөлөрүнүн, Кытай, Түркия, АКШ, Россия ж.б. өлкөлөрдүн Кыргызстандын практикасында колдонууга сунушталган алдыңкы тажрыйбалары;

3) жол курулушунда инвестициянын жана ижаранын аудитин уюштуруунун автор тарабынан аныкталган жана негизделген бүтпөгөн курулуштун аналитикалык эсебин киргизүүнү, транспортту механизациялаштыруунун эсеп стадияларын, инфраструктурага капиталдык салымдарды, гидрометеорологиялык иштерди, узак мөөнөттүк ижарага чыгымдарды ж.б. камтыган методологиялык өзгөчөлүктөрү;

4) жол курулушундагы эсеп менен аудиттин азыркы абалына жана уюштуруучулук аспектилерине берилген баа;

5) жол куруу тармагында инвестицияларды жана ижараны эсепке алууну жана аудитти уюштуруунун аныкталган жана системалаштырылган көйгөйлөрү, аларды чечүү боюнча сунуш кылынган чаралар;

6) жол курулушундагы инвестициялар менен ижаранын эсеп саясатын, ошондой эле инвестициялар жана ижара боюнча эсеп жана аудит жол-

жоболорун ФОЭСТИ жана АЭСТИ улуттук жана региондук экономиканын спецификасына ыңгайлаштыруу менен өркүндөтүү багыттары;

7) Кыргыз Республикасынын жол курулушунда инвестициялардын натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча автор тарабынан сунуш кылынган чаралар; тармактын 2030-жылга чейинки чыгымдарынын, каржылоого муктаждыктарынын жана мүмкүнчүлүктөрүнүн болжолдуу көрсөткүчтөрү;

8) потенциалдуу инвесторлордун баштапкы базасы катары жол курулуш уюмдарынын финансылык отчеттуулугунун депозитарийин түзүүнүн негизделген зарылдыгы, автор тарабынан сунушталган тармактын уюмдарынын финансылык отчеттуулугунун депозитарийин түзүүнүн тартиби.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Автор тарабынан жол курулушунда инвестициялардын жана ижаранын эсебинде жана аудитинде ФОЭСТИ жана АЭСТИ колдонуунун теориялык, методологиялык жана практикалык аспектилери терең талданган жана баа берилген. Изилдөөнүн иштелип чыккан методологиялык жана практикалык тыянактары изденүүчүнүн жеке салымы катары ОшМУнун окуу программаларына киргизилген, ал эми сунуштамалары тармактын уюмдарынын финансылык отчеттуулугунун сапатын жогорулатууга, маалыматтардын ачыктыгын жана ишенимдүүлүгүн жакшыртууга багытталган.

Диссертациянын натыйжаларын апробациялоо. Изилдөөнүн негизги теориялык жана практикалык жыйынтыктары төмөнкү эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда: «Исраилов окуулары» Борбор Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлеринин жана аудиторлорунун Ысык-Көл форуму (КР, Чолпон-Ата ш., 2018-2024-жж.); «Бухгалтердик эсепти, аудитти, талдоону, салык салууну, мамлекеттик финансылык көзөмөлдү өнүктүрүүнүн актуалдуу маселелери: заманбап чакырыктар жана өнүгүү вектору» аталышындагы I эл аралык илимий-практикалык конференция (Тажикстан, Душанбе ш., 2024-ж.); «Санариптештирүү шарттарында айлана-чөйрөнүн экологиялык коопсуздугун жана адамдын ден соолугун камсыз кылууда экологиялык чыгымдарды натыйжалуу башкаруу» аталышындагы эл аралык илимий-практикалык конференция (Казакстан, Алма-Ата ш., 2024-ж.) баяндалган жана жактырылган.

Диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору, практикалык жана методикалык сунуштамалары жол-курулуш уюмдарынын, КРнын жогорку окуу жайларынын ишине киргизилген, ал ишке киргизүү актылары менен ырасталган.

Диссертациянын натыйжаларынын жарыяланышы. Изилдөөнүн негизги жоболору, тыянактары, сунуштамалары жана жыйынтыктары автордун жалпы көлөмү 13,5 б.т. түзгөн 25 илимий эмгегинде чагылдырылган, анын ичинде 2 макала Scopus базасында индекстелген журналдарда жарык көргөн.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, төрт главадан турган негизги бөлүктөн, корутундудан, практикалык сунуштамалардан жана 178 аталыштагы пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин жалпы көлөмү 270 бетти түзүп, фактографиялык маалымат 47 таблицада жана 19 сүрөттө чагылдырылган.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык иштин темасынын актуалдуулугу негизделип, теманын ири илимий изилдөөлөр жана программалар менен байланышы, изилдөөнүн максаты жана милдеттери, илимий жаңылыгы, теориялык, практикалык жана экономикалык маанилүүлүгү, коргоого алынып чыгуучу негизги жоболор, автордун жеке салымы жана диссертациянын жыйынтыктарынын сыноодон өткөрүлүшү чагылдырылган.

«Жол курулушунда инвестициялардын жана ижаранын эсеби жана аудити системаларын изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздери» биринчи главада эсептик-экономикалык категория катары инвестиция менен ижаранын негизги түшүнүктөрүнүн, инвестиция менен ижараны башкарууда эсеп жана аудит системасын уюштуруу концепцияларынын жана теориялык көз караштардын сереби жасалып, жол курулушунда инвестициялар менен ижаранын өзгөчөлүктөрү аныкталган, инвестиция жана ижаранын эсеби менен аудитин ченемдик укуктук жөнгө салуунун көйгөйлөрү изилденген.

Инвестициялык ресурстарга жана ижарага алынган активдерге болгон муктаждыктын өсүшү жана алардын көбөйүү тенденциясы инвестициялардын жана ижаралардын түрлөрүн жана формаларын, алардын эсебин, талдоону жана аудитин өркүндөтүү жолдорун тереңдетип изилдөө зарылдыгын шарттайт. Инвестициянын жана ижаранын маңызын, ички мазмунун жана өзгөчөлүктөрүн туура түшүнүү алардын эсебинин жана отчеттуулугунун методологиясын аныктайт, бул алар менен болгон операцияларды формалдаштырып сүрөттөө, документтештирүү жана эсепке алуу үчүн чечүүчү мааниге ээ.

Эсепке алуу максатында инвестициялардын жана ижаранын маанисин ачып берүү үчүн, ченемдик булактарда жана экономикалык теориянын классиктеринин, азыркы экономисттердин эмгектеринде бул категориялардын чечмеленишинин серебин жасалды. Азыркы авторлор (Фридман Дж., Ордуэй Н., Макконел К. и Брю Л., Долан Э. Дж., Линдсей Д. Е., Бланк И.А., Шевчук В.Я., Рогожин П.С., Исраилов М., Шербекова А.А., Кулова Э.У. ж.б.) тарабынан инвестиция категориясы ар түрдүү чечмеленген, бул коомдук кайталап өндүрүүнүн объективдүү татаалдашынан да, изилдөө максаттарынан да келип чыгат. Инвестицияларга заманбап көз караштар тобокелчиликтерди жана болочок пайданы баалоону камтыйт, финансылык отчеттуулук, макроэкономикалык кесепеттер жана тобокелчиликтер сыяктуу факторлордун кеңири спектрин эске алат.

Инвестициялардын маңызына ар кандай көз караштарды жалпылоо менен, «инвестициялар» түшүнүгүнө 3 көз караш бөлүп көрсөтүлдү: чыгымдык көз караш, ага ылайык инвестициялар өндүрүш каражаттарына капиталды узак мөөнөттүк салым жасоого, негизги каражаттарды курууга жана сатып алууга чыгымдардын жыйындысы катары каралат; инвестицияларды аныктоого болочок пайдаларды алуу же капиталды андан ары көбөйтүү максатында белгилүү ресурстарды салым жасоо катары көз караш; ресурстук көз караш, анда инвестициялар деп уюмдун ресурстарын капиталга айландыруу процесси аталат. Эсеп жана аудит позициясынан эң кызыктуу болуп инвестициялоо

процессинин эки тарабынын: ресурстардын жана натыйжаны алуунун (капиталдын өсүшүнүн) өз ара байланышын чагылдырган үчүнчү метод саналат, мында натыйжа инвестициялоо субъектине өндүрүлгөн чыгымдарды кайтарып берүү үчүн жетиштүү болушу керек жана капиталдын өсүшүн, башка пайдаларды алууну камсыз кылышы керек. Бухгалтердик көз караштан алганда биз инвестициялык активдер түшүнүгүн колдонууну зарыл деп эсептейбиз, аны инвестициялык иштин түздөн-түз натыйжасы болуп саналган жана келечекте пайда же кошумча нарк алып келиши мүмкүн болгон инвестиция объекти катары түшүнүүнү сунуштайбыз. Инвестициялык активдин негизги мүнөздөмөлөрүнө мөөнөтүн, кирешелүүлүгүн, өтүмдүүлүгүн, тобокелчилик даражасын жана концентрациялануу деңгээлин киргизүүнү сунуштайбыз.

«Инвестициялык мүлк» түшүнүгү изилдөөнүн темасы үчүн маанилүү болуп саналат жана кошумча түшүндүрмөлөрдү талап кылат, ага ФОЭСке ылайык (IAS 40, 7-параграф) өндүрүш процессинде пайдаланылбаган кыймылсыз мүлк; же кайра сатуу же андан кийин пайдалануу максатында запаска сатып алынган чийки зат жана материалдар кирет.

Азыркы шарттарда ижаранын ролу өсүп жатат, анын жардамында уюмдар каржылык көз караштан алганда сатып алуу мүмкүн болбогон кымбат баалуу объектилерди өз ишинде пайдалануу мүмкүнчүлүгүн алышат. Бирок мында уюмдар өздөрүнүн отчетторунда ижара операцияларын чагылдыруу көйгөйүнө туш болушат. Ижара операцияларынын эсебин жана аудитин өркүндөтүүнүн мындан аркы багыттарын иштеп чыгуу ушул эсептик категорияны системалуу изилдөөнү талап кылат. Ижара түшүнүгүнүн экономикалык маңызын ачып көрсөтүү, анын азыркы маанисин түшүнүү эсеп объекти катары ижаранын маңызын ачып берүүгө көз караштарды калыптандырууга мүмкүндүк берет.

Белгилей кетсек, илимий адабияттарда да, КРнын мыйзамдарында да ижаранын маңызын жана мазмунун аныктоого бирдиктүү көз караш жок. Ижаранын аныктамаларын талдоонун жана аны мүлктүк мамилелердин башка түрлөрү менен салыштыруунун жыйынтыгы, ижара эсеп объекти катары чарбалык операциялардын жыйындысы, б.а. мүлктү берүү (кабыл алуу) учурунан башталып, колдонуу мөөнөтү ичинде уланган, ижара объектин кайтарып берүү же сатып алуу менен аяктаган жана бүт убакыт аралыгында мезгил-мезгили менен эсептешүү менен коштолгон процесс катары мүнөздөөгө болот. Ижаранын эсептин объекти катары аныктамасын сунуштайбыз - негизги каражаттардын объекттерин убактылуу пайдаланууга кабыл алууга (берүүгө) байланыштуу келип чыккан ижара операцияларынын жыйындысы; ижара объекттерин убактылуу иштетүүгө берүү (кабыл алуу) боюнча, ижарачы менен ижарага берүүчүнүн ортосундагы эсептешүүлөр боюнча чарбалык операциялар катары ижара операцияларынын, мөөнөтү бүткөндөн кийин ижара объектин кайтарып берүүнү камтыган чарбалык процесс.

Жалпы эле, анын ичинде жол курулуш тармагындагы инвестициялардын эсебинин методологиясын жана уюштурулушун изилдөө процессинде биз К. Друри (46, 1998), К.Т. Тайгашинова (137, 2023), А. Н. Бортник (24, 2007), А. М. Ковалева (62, 2007), Л.Д. Раковец (124, 2013) ж.б. чет элдик окумуштуулардын эмгектерин изилдедик. Инвестициялардын эсебин жана аудитин өнүктүрүүнүн,

анын натыйжалуулугун жогорулатуунун айрым көйгөйлөрүн изилдөө менен кыргыз окумуштуулары М. Исраилов (55, 2019), А.А. Саякбаева (129, 2016), А.А. Шербекова (147, 2018; 148, 2024; 149, 2017), А.Б. Ботобеков (25, 2023), Э.У. Кулова (72, 2017) ж.б. алектенген.

Жол курулушу узак мөөнөттүү киреше алуу жана экономикалык өнүгүүгө көмөктөшүү потенциалынан улам инвестициялык иштин жагымдуу объекти боло алат. Жол бизнесине инвестиция жасоонун негизги өзгөчөлүктөрүнө төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот: инвестициялардын узак мөөнөттүүлүгү, мамлекеттик жөнгө салуу, инфраструктуралык долбоорлордун басымдуулугу, курулуш жана эксплуатациялоо тобокелчиликти, технологиялык прогресс, социалдык жана экологиялык аспекти. Жол курулушуна инвестиция жасоо кылдат талдоону, тармактын тобокелчиликти менен өзгөчөлүктөрүн эске алууну, бул сектордогу инвестициялардын натыйжалуулугуна тышкы факторлордун таасирин түшүнүүнү талап кылат.

Жол-курулуш объектери боюнча инвестициялардын наркын баалоодо баалоонун максаттарына жараша ар кандай методдор колдонулушу мүмкүн. Инвестициялардын наркын аныктоонун эң көп колдонулган методдору болуп объектилерди сатып алуу боюнча бардык чыгымдарды камтыган сатып алуу наркы; ушундай эле объектилердин учурдагы баалары жана курулуштун наркын эске алынган алмаштыруу наркы; калыбына келтирүү наркы – жол-курулуш объектилеринин эксплуатациялоого жарактуу абалга чейин калыбына келтирүүгө чыгымдардын эсеби аркылуу аныкталган инвестициялардын наркы; рыноктук наркы – объект ачык рынокто сатылганда алына турган баа; киреше наркы – жол-курулуш объектилерин пайдалануудан жана алардын учурдагы наркына дисконтирлөөдөн алынышы мүмкүн болгон болочок акча агымдарынын божомолу эсептелет.

Жол-курулуш объектилеринин наркын баалоодо баалоонун максатын, объектилердин мүнөзүн, рыноктук шарттарды, жешилүү даражасын жана башка алардын наркына таасирин тийгизиши мүмкүн болгон факторлорду эске алуу маанилүү. Бул чөйрөдө инвестициялардын так жана объективдүү наркын алуу үчүн ар кандай методдордун комбинациясы пайдаланылышы мүмкүн.

Изилдөөдө жол курулушунда кошумча нарк чынжырын (КНЧ) колдонууга өзгөчө көңүл бурулду. Чынжырдын ар бир этабын оптималдаштыруу чыгымдарды азайтууга, сапатты көтөрүүгө, кирешелердин өсүшүнө жана компаниянын рыноктогу позициясынын бекемделишине алып келиши мүмкүн. КНЧны пайдалануу боюнча эсептик модель КРнын жол курулуш тармагына инжиниринг кызматтарын кийирүүдөн, коопсуз, сапаттуу жана туруктуу жол инфраструктурасын камсыз кылуудан башталат, бул экономиканын өнүгүшүнө, тейлөө деңгээлинин жогорулашына жана калктын жашоосунун сапатын жакшыртууга өбөлгө түзөт. Жол тармагы үчүн КНЧнын зарылдыгы негизделди, бул аны пайдалануунун эсебинин баштапкы моделин аныктоого мүмкүндүк берди (1-сүрөт).

Биздин оюбузча, Кыргызстандын жол-курулуш тармагына КНЧны киргизүү натыйжалуулуктун жогорулашына, жол кыймылынын коопсуздугун жана тейлөөнүн сапатын жакшыртууга, ошондой эле жүргүнчүлөр үчүн жолдо

жүрүү убактысынын кыскарышына жана жол инфраструктурасын натыйжалуу пайдаланууга шарт түзөт. КНЧ инвесторлорго жол курулушунда иштөөнүн жагымдуураак шарттарын берет. КНЧны оптималдаштыруу жана экономикалык сереп жүргүзүү компанияларга натыйжалуураак, атаандаштыкка жөндөмдүүрөөк жана рыноктогу өзгөрүүлөргө даяр болууга жардам берет.

1-сүрөт. Жол курулушундагы КНЧнын эсеби

Булак: автор тарабынан [Ароян, Х. М. Оценка эффективности инвестиционного проекта на основе расчета затрат на всех стадиях жизненного цикла на примере дорожного строительства // Международный журнал прикладных наук и технологий Integral. – 2020. – № 3; Царенкова И. М. Возможности цифровой трансформации дорожного хозяйства // Вестник НГИЭИ. – 2020. – №. 6 (109) ж.б.] негизинде түзүлдү.

Бул эсеп процессинде өдүк наркты аныктоонун төмөнкү кадамдарын бөлүп көрсөтүүгө болот:

1. Чийки затты (асфальт, шагыл, кум) алуу:

- бул этапта жол куруу үчүн керектүү материалдар алынат;
- материалдарды жеткирип берүүчүлөргө карьерлер, шахталар жана башка чийки зат казып алуу боюнча ишканалар кириши мүмкүн.

2. Курулуш материалдарын өндүрүү:

- бул этапта чийки зат асфальт, бетон жана башка жол курулушунда колдонула турган материалдарды өндүрүү үчүн иштетүү процессине туш болот.

3. Жолдорду куруу жана оңдоо, бул этапта:

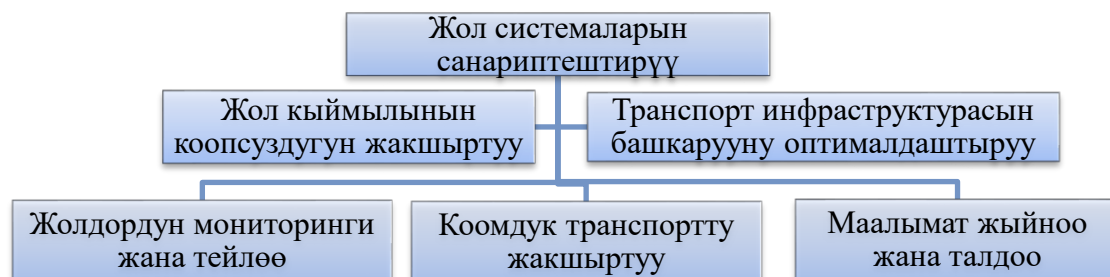
- материалдар жолду куруу жана оңдоо үчүн колдонулат;
- асфальт, бетон басуу, жолду бекемдөө ж.б. курулуш иштери жүрөт.

4. Жолдорду күтүү жана тейлөө төмөнкүлөрдү камтыйт:

- даяр жол каптамдарын күтүү жана тейлөө;
- жолдорду сактоо, оңдоо, тазалоо, кыймылды башкаруу жана башка техникалык тейлөө менен байланышкан маселелер.

5. Кеңеш берүү жана инжиниринг кызматтары – бул этап өзүнө жол долбоорлорун пландоо, долбоорлоо жана башкаруу менен байланышкан кеңеш берүү кызматтарын камтыйт. Инженердик компаниялар, архитектуралык бюролор, мамлекеттик жана жеке консалтинг фирмалары кирет.

Бул этаптардын ар бири акыркы продукттун наркына өзүнүн үлүшүн кошот, ал даяр жолго жана аны күтүүгө кеткен чыгымдардын чондугун көрсөтөт. Ар бир этапты оптималдаштыруу жол иштеринин натыйжалуулугун жана сапатын жакшыртышы, ошондой эле долбоорлордун чыгымдарын жана мөөнөттөрүн азайтышы мүмкүн. Бул процесстер төмөнкүдөй жүрөт (2-сүрөт).

2-сүрөт. Жол курулушунда жол системаларын санариптештирүүнү эсепке алуу модели

Булагы: автор тарабынан [Царенкова И. М. Возможности цифровой трансформации дорожного хозяйства // Вестник НГИЭИ. – 2020. – №. 6 (109). – Б. 57-64] негизинде түзүлдү.

Санариптик технологилар, анын ичинде Санариптик жол системалары (СЖС), Кыргызстанда жол куруу тармагынын натыйжалуулугун бир топ жогорулатышы мүмкүн.

Кыргызстанда бухгалтердик эсеп системасын учурдагы чакырыктарга жана ФАЭСке ылайык реформалоо боюнча чоң иштер аткарылды. Анткен менен, бүгүнкү күндө түзүлгөн эсеп жана отчеттуулук системасы финансылык маалыматтардын тиешелүү сапатын, ишенимдүүлүгүн толугу менен камсыз кылбайт, муну менен аны натыйжалуу пайдалануу мүмкүнчүлүктөрү чектелет. Маселени эки аспектиден кароого болот. Бир жагынан, компетенттүү, азыркы реалдуулуктарга ыңгайлашкан, заман талаптарына жооп берген кадрларды даярдоо абдан маанилүү. Экинчи жагынан, эсептик-отчеттук маалыматтардын колдонуучулары отчеттуулук менен иштөө көндүмдөрүн өздөштүрүп, аны окуй жана чечмелей алышы, эл аралык стандарттар менен түзүлгөн финансылык отчеттуулук маалыматтары менен иштей билиши керек.

«Кыргыз Республикасынын жол курулуш уюмдарында инвестициялардын жана ижаранын эсебин жана аудитин уюштуруу жана жүргүзүү методологиясы жана практикасы» экинчи главада инвестицияларды баалоонун жана аларды эсепте жана отчеттуулукта чагылдыруунун заманбап методологиялык методдору, ФОЭСке ылайык ижаранын эсебин уюштуруунун методологиялык аспектилер, ошондой эле АЭСтин контекстинде инвестициялар жана ижара менен операциялардын аудитинин өзгөчөлүктөрү изилденди.

Изилдөөнүн объекти катары КРнын жол курулуш тармагынын уюмдары изилденди. **Изилдөөнүн предмети** - ФОЭСке жана АЭСке ылайык инвестициялар менен ижаранын эсебинин жана аудитинин көйгөйлөрү, аларды чечүү жолдору.

Изилдөөнүн методдору: таануунун заманбап методикалары, анын ичинде диалектикалык, системалык, экономикалык-математикалык талдоо методдору, логикалык моделдештирүү, атайын методикалык мамилелер.

Инвестициялык иш жүргүзүү инвестицияларды баалоонун натыйжалуу методдорун сөзсүз түрдө колдонууну талап кылат. Тармактын уюмдарынын практикасында инвестицияларды баалоо өздүк нарктын же калдык нарктын негизинде салттуу методдор менен аткарылат, бул ФОЭСтин талаптарына каршы келет. Азыркы инфляция жана атаандаштык шарттарында

инвестициялык долбоорлорду баштапкы жана акыркы фазаларында баалоону талап кылат, бул реалдуу бааны жана маалыматтын объективдүү булактарын аныктоо көйгөйүн шарттайт.

Инфляция бухгалтердик эсептин маалыматтары боюнча активдерди жана инвестицияларды реалдуу баалоого тоскоолдук жараткан курч көйгөйлөрдүн бири болуп саналат. КРда инфляциянын жогорку темптери шарттарында баасы рыноктук аналогдордон арзан болгон активдерди кайра баалоо талап кылынат. Бирок ата мекендик эсеп тажрыйбасында адилет нарктын критерийлери анык эмес, бул жаңы объекттердин наркын баалоодо айырмачылыктарга алып келет. Негизги каражаттарды эсепке алууда кайра бааланган нарк боюнча баалоону камтыган альтернативдик метод 16 ФОЭСте сунушталган. Баалоо инвестордун инвестиция объектинге таасир этүү мүнөзүнө жараша өздүк наркты, капиталга катышуу үлүшүн, рыноктук наркты эң төмөн баалоо принциби менен жүргүзүлүшү мүмкүн.

Эл аралык тажрыйбада инфляциянын бухгалтердик отчеттуулукка тийгизген терс таасирин жумшартуу боюнча чаралар иштелип чыккан, алардын ичинен капиталды ишканага салынган акча каражаттары катары чечмелөөгө негизделген мамилени жана капиталды актив, материалдык жана материалдык эмес баалуулуктар катары кароого негизделген мамилени бөлүп кароого болот.

Баалоо методдорун тандоо инвестордун инвестиция объектинге таасирин тийгизүү даражасынан көз каранды болушу мүмкүн, бул фактор ФОЭСте да эске алынган (1-таблица).

1-таблица – ФОЭСке ылайык узак мөөнөттүү финансылык инвестицияларды баалоо методдору

Инвестордун инвестиция объекти - ишканага таасир этүү даражасы	Инвестицияларды баалоо методдору				Негизи
	өздүк наркы боюнча	рыноктук нарк менен өздүк нарктын азыраагы	капиталга катышуусу боюнча	кайра бааланган наркы боюнча	
Таасири аз (инвестициялоо объектисинин акцияларынын 20%га чейин)	+	+	-	альтернативдик мамилеге жол берилет	ФОЭС 32 ФОЭС 39 Инвестициялардын эсеби
Олуттуу (инвестициялоо объектисинин акцияларынын 20-50%)	+	-	+	-	ФОЭС 28 Ассоц-ган компанияларга инвестициялардын эсеби, 3, 6, 7-пункттар
Ишти толук көзөмөлдөө (инвестициялоо объектисинин акцияларынын 50%дан ашыгы)	альтернативдик мамилеге жол берилет	-	+	альтернативдик мамилеге жол берилет	ФОЭС 27 «Жалпы финансылык отчеттуулук жана туунду компанияларга инвестициялардын эсеби», 29, 30-пункттар

Булак: автор тарабынан ФОЭС негизинде жалпыланды.

Финансылык инвестициялардын адилет наркын аныктоо татаал, баланста алар өздүк наркы боюнча инвестициянын пайдалуулугунун азайышын эске алуу менен эсепке алынат. Анткен менен ченемдик булактарда “пайдалуулуктун азайышы” түшүнүгүнүн өзү, мындай азаюунун келип чыгуу шарттары жана формалары толук ачып көрсөтүлгөн эмес. Иш жүзүндө өздүк

наркы, рыноктук наркы же капиталга катышуусу боюнча бааланган активдин пайдалуулугунун азаюу даражасына туура баа берүү кыйын. Бул үчүн инвестициялардын объекти боюнча классификациясын: негизги капиталга инвестицияларды жана финансылык инвестицияларды эске алуу маанилүү.

Инвестициялар эсеп системасында төмөнкүдөй бааланат: баштапкы нарк – сатып алууга бардык чыгымдарды кошкондо инвестиция үчүн төлөнгөн сумма; амортизация жана баасын жоготуу – инвестиция амортизациялана турган болсо, анын суммасы амортизацияга азаят. Инвестициянын рыноктук наркы анын баланстык баасынан төмөн болгондо баасын жоготуу эске алынат.

Инвестицияларды баалоонун түрлөрү жана методдору боюнча жүргүзүлгөн талдоонун жыйынтыгында мүлктүн жана инвестициянын наркын баалоо чыгымдарга (cost approach) - инвестиция объектинин наркын баалоонун чыгымдык методуна; рыноктук аналогдорду түз салыштырууга (direct sales comparison approach) – салыштыруу методуна; инвестициялардан күтүлгөн келечектеги кирешеге (income approach) - кирешени капиталдаштырууга негизделген методго негизделет деп тыянак чыгарууга болот. Чыгымдык метод объектини сатып алууга кеткен чыгымдардын суммасы боюнча инвестициялоо объектинин баасын (тарыхый же иш жүзүндөгү өздүк наркын) аныктоого негизделген. Инвестициялык иштин объектинин эсептик баасын анын рыноктук наркына жакындатуу үчүн мезгил-мезгили менен кайра баалоо талап кылынат, анын суммасы ушул үчүн атайын түзүлгөн кошумча капитал фондуна же кайра баалоо резервине чегерилет.

Экинчи метод эсеп объекттерин учурдагы наркы боюнча кайра баалоого (Current Cost Accounting - CCA) негизделген. Бул жерде учурдагы рыноктук наркты аныктоо үчүн баланстын активинин бардык статьялары кайра эсептелет. Бул методдо баалоонун 2 модификациясы бар: активди сатуунун мүмкүн болгон наркы боюнча, б.а. кайра баалоо учуруна аналогдун рыноктук баасы боюнча; кайра өндүрүү наркы боюнча, б.а. аны алмаштыруу зарылдыгы болгон учурда активди алмаштыруунун учурдагы чыгымдары боюнча. CCA методунун кемчилиги эсептөөлөрдүн татаалдыгында жана мүлктүн айрым түрлөрүнө бааларды калыптандырууга субъективдүү мамиледе турат.

Теориялык изилдөөлөрдүн жана өлкөлөрдүн алдыңкы тажрыйбасын талдоонун натыйжалары инвестициялык долбоордун наркын инвестиция объектинин потенциалдуу рентабелдүүлүгү көз карашынан баалоо зарылдыгын көрсөттү, бул инвестицияларды баалоонун бухгалтердик эсепке жана баланска байланбаган эсеп маалыматтарына, б.а. инвестициялык долбоорлорду ишке ашыруудан күтүлүүчү кирешелердин болжолдуу көрсөткүчтөрүнө жана аларды инвестиция жасоо боюнча чыгымдар менен салыштырууга негизделген үчүнчү методунун маңызын түзөт. Бул методду пайдалануу бизге салынган капиталдын чоңдугунун аны пайдалануудан түшкөн кирешелердин суммасы менен реалдуу байланышын орнотууга мүмкүндүк берет. Инвестицияларды кирешелүүлүк критерийинин негизинде баалоо салынган каражаттардын наркы келечектеги кирешеге болгон укуктардын учурдагы наркына барабар болушу керектигине негизделет.

Эл аралык тажрыйбада таза киреше, кирешелүүлүк индекси, кирешелүүлүктүн ички нормасы жана өзүн актоо мөөнөтү көрсөткүчтөрүнүн негизинде инвестициялык долбоорлордун натыйжалуулугун болжолдоо ишке ашырылат. Мында натыйжалуулуктун болжолдуу көрсөткүчтөрүн эсептөө инвестиция алдындагы фазада, альтернативдик долбоорлорду тандоо жана долбоорлоо стадиясында жүргүзүлөт, бул этапта эсептик маалыматты пайдалануу каралбайт. Инвестициялык долбоорду ишке киргизүү жана анык инвестиция жасоо стадиясында бул эсептөөлөр эсептин ишенимдүү маалыматтарынын негизинде жүргүзүлөт. Мында эсептөөлөр инвестициялык салымдар боюнча иш жүзүндөгү чыгымдар, долбоорду ишке ашыруудан түшкөн дүң кирешелер, инвестиция объектин эксплуатациялоо боюнча өндүрүштүк чыгымдар, инвестициялык иштен алынган операциялык жана таза пайда, амортизациялык чегерүүлөр ж.б. көрсөткүчтөргө негизделет.

Кыргыз ишканаларынын тажрыйбасында, тилекке каршы, инвестицияларды талдоо методдору өтө аз колдонулат.

КРнын жол курулушунда эсеп менен аудит ФОЭС менен АЭСке толугу менен туура келбейт. Эсептин негизги методдору активдерди баалоо жана амортизациялоо үчүн тарыхый наркка негизделген. Жолдор жана көпүрөлөр сыяктуу узак мөөнөттүк активдердин эсеби жетишерлик деталдаштырылган эмес, аларды кайра баалоо үзгүлтүксүз жүргүзүлбөйт. КРнын жол курулушундагы аудит АЭСке бир топ шайкеш келген аудиттин стандарттарынын негизинде жүргүзүлөт, бирок деталдары айырмаланышы мүмкүн. Ошондой болсо дагы аудиторлордун төмөн квалификациясы жана терең талдоо үчүн ресурстардын чектүүлүгү көйгөйлүү маселе болуп кала берүүдө.

Кыргызстанда инвестициялардын эсебин, талдоону жана көзөмөлүн өркүндөтүү боюнча сунуштамаларды иштеп чыгуу үчүн биз жол транспорт инфраструктурасы өнүккөн жана ФОЭС менен АЭСти ийгиликтүү кийирген айрым өлкөлөрдүн эсеп жана аудит тажрыйбасынын салыштырмалуу талдоону жүргүздүк. Алдыңкы тажрыйба катары, эң оболу, ФОЭС кеңири колдонулган ЕБ өлкөлөрүнүн тажрыйбасын белгилей кетүү зарыл. Узак мөөнөттүү активдерди эсепке алуу үчүн кайра баалоо менен амортизациянын заманбап методдору колдонулат, бул активдердин наркын жана абалын тагыраак чагылдырууга мүмкүндүк берет. Басым экологиялык жана социалдык аспектилерди эске алууга жасалат. ЕБде, АКШда, Түркияда жол курулушунда ФОЭС жана АЭС катуу сакталат, инвестициялык активдерди кайра баалоо системасы жолго салынган, эсеп адилет нарк боюнча жүрөт, аудиторлордун квалификациясы жогору. Россияда, Кытайда жол курулушунда эсеп ФОЭСке шайкеш келтирилген, аралаш мамиле, заманбап баалоо методдору колдонулат. Россия менен Кытай АЭСке ыңгайлашуу стадиясынан өтүүдө, аудиторлордун квалификациясы тынымсыз жогорулап, жаңы технологиялар киргизилүүдө.

Эл аралык тажрыйбада ижараны эсепке алуунун методологиялык аспектилери 16 ФОЭС “Ижара” менен жөнгө салынат, анда ижаранын түрүн аныктоо, ижара төлөмдөрүн баалоо, алардын ижарачылардын жана ижара берүүчүлөрдүн финансылык натыйжаларына тийгизген таасирин баалоо

маселелери каралган. ФОЭС 16 ижаранын ижарачынын балансында актив жана милдеттенме катары чагылдырылышын талап кылат, бул анын финансылык абалын так чагылдырууга шарт түзөт. Стандартта ижара алуучу эки учурда: кыска мөөнөттүк ижарада жана ижарага алынган актив баасы төмөн болгондо ижара боюнча активдерди жана милдеттенмелерди тааныбоого укуктуу экендиги белгиленген. ФОЭС 16ны колдонуудагы дагы бир талаштуу маселе болуп дисконтирлөө ставкасын тандоо саналат. Стандарт ижара алуучудан ижара келишиминде көрсөтүлгөн чен боюнча ижара башталган күндөгү ижара төлөмдөрүн дисконтирлөөнү талап кылат. Мында ижара төлөмдөрүнүн келтирилген наркы жана кепилденбеген калдык наркы ижара берүүчүнүн бардык баштапкы тике чыгымдары менен базалык активдин адилет наркынын суммасына барабар болгондой дисконтирлөө ченин тандап алуу керек.

Иштин жүрүшүндө ар бир отчеттук мезгилде (демейде 1 жылда) кайталанган, финансылык отчеттуулукка карай удаалаш кадамдардын жыйындысы катары жол курулушундагы эсеп циклинин стадиялары иликтенди. Жол уюмдары муктаждыктарына жараша этаптарды бириктириши же тартибин алмаштырышы мүмкүн. Маалыматты иштетүү методдоруна карап эсеп циклинин топтоштурулган этаптары колдонулат. Жол курулуш уюмдарынын эсеп циклинде 9 этап аныкталды (3-сүрөт).

Жол курулуш уюмунун эсеп цикли операцияларды жана окуяларды уюмдун активдеринде же милдеттенмелеринде чагылдыруудан башталат жана финансылык отчеттуулукту түзүү менен аяктайт.

3-сүрөт. Жол курулушундагы эсеп циклинин стадиялары

Булак: автор тарабынан [Аксенова, Е.А. Финансовый и управленческий учет в дорожном строительстве: методика, моделирование и организация: дисс. ... канд. экон. наук: 08.00.12. - Краснодар, 2005; Бортник, А.Н. Методология и организация учета и анализа инвестиционной деятельности предприятий: дис ... д.э.н.: 08.00.12. - Саратов, 2007 ж.б.] негизинде түзүлдү.

Биз сунуштаган ижараны ижарачыда жана ижарага берүүчүдө эсепке алуу жана чагылдыруу методологиясы айрым жол куруу уюмдарында сыноодон өткөрүлдү. Алсак, «Нуркелди Курулуш» ЖЧК 2024-жылдын 1-январында 6 айга жабдуу үчүн ижара акысын төлөйт, мында төмөнкүдөй жазуу түшүрүлөт:

Дт Аванс менен төлөнгөн ижара 183600 сом

Кт Банктагы акча каражаттары 183600 сом.

30.01.2024-жылы ижара боюнча чыгымдар таанылат:

Эсептөө: $183600 / 6 \text{ ай} = 30\,600 \text{ сом}$

Дт Ижара боюнча чыгымдар, өндүрүштүк 30 600 сом

Кт Аванс менен төлөнгөн ижара 30 600 сом.

Ижарачы менен ижара берүүчүдө бухгалтердик жазуулардын чагылдырылышы 2 жана 3-таблицааларда берилди.

2-таблица – Ижарачыда эсеп операцияларын трансформациялык жумушчу таблицада чагылдыруу методологиясы

Счеттордун аталышы	Счет №	Түзөтүүгө чейинки сынамык баланс		Түзөтүүчү жазуу		Түзөтүүдөн кийинки сынамык баланс	
		Дт	Кт	Дт	Кт	Дт	Кт
Аванс менен төлөнгөн ижара	1830	183600			30600	153000	
Ижара боюнча чыгымдар, өндүрүштүк	1630, 7170			30600		30600	

Булак: автор тарабынан түзүлдү.

01.01.2024-жылы «Спецтехника жана ижара» ЖЧК ижарачыдан 6 айга жабдуунун ижарасы үчүн акча каражаттарын алат:

Дт Банктагы акча каражаттары 183600 сом

Кт Алынган аванстар 183600 сом.

30.01.2024-жылы ижара боюнча кирешелер таанылат. Эсептөө: 183600/6 ай = 30 600 сом

Дт Алынган аванстар 30 600 сом

Кт Ижарадан киреше 30 600 сом.

3-таблица - – Ижара берүүчүдө эсеп операцияларын трансформациялык жумушчу таблицада чагылдыруу методологиясы

Счеттордун аталышы	Счет №	Түзөтүүгө чейинки сынамык баланс		Түзөтүүчү жазуу		Түзөтүүдөн кийинки сынамык баланс	
		Дт	Кт	Дт	Кт	Дт	Кт
Банктагы акча каражаттары	1210	183600					
Алынган аванстар	3210		183600	30600			153000
Ижарадан кирешелер	6110				30600		30600

Булак: автор тарабынан түзүлдү.

«Спецтехника жана ижара» ЖЧК «Нуркелди Курулуш» ЖЧКсына 2024-жылдын 1-январынан финансылык ижарага адилет наркы 83804 сомду түзгөн жабдууну берет, макулдашууга ылайык ижара мөөнөтү 5 жыл, жылдык пайызы 15%, «Нуркелди Курулуш» ЖЧК ар бир жылдын аягында 25 000 сомдон төлөөгө милдеттенет. Жабдуу активди пайдалуу эксплуатациялоонун бүткүл мөөнөтүнө ижарага берилген, мөөнөттүн аягында актив жоюу наркына ээ болбойт. «Спецтехника жана ижара» ЖЧК ижара акыларын киреше катары чагылдырат (4-таблица).

4-таблица - Ижара төлөмдөрүн киреше катары бөлүштүрүү методологиясы

Дата	Дебитордук карыздын суммасы	Ижара төлөмдөрү	Пайыздар боюнча кирешелер	Дебитордук карызды төлөөнүн суммасы	Дебитордук карыздын калдыгы
01.01.2024	83804	-	-	-	83804
31.12.2024	83804	25 000	12751	12479	71375
31.12.2025	71375	25 000	10706	14294	57081
31.12.2026	57081	25 000	8562	16438	40643
31.12.2027	40643	25 000	6096	18904	21730
31.12.2028	21730	25 000	3261	21739	0

Булак: автор тарабынан түзүлдү.

Ижара берүүчү 31.12.2024-жылы төмөнкү бухгалтердик жазууларды жүргүзөт:

1) Дт 2720 Узак мөөнөттүк дебитордук карыз 83 804 сом

Кт 2140 Жабдуулар 83804 сом.

2) 31.12.2024-жылы пайыздар боюнча киреше таанылат:

Дт 1550 Алынуучу пайыздар 12571 сом

Кт 9110 Пайыз түрүндө киреше 12 571 сом.

3) Узак мөөнөттүк дебитордук карыздын учурдагы бөлүгүн таануу:

Дт 1580 Узак мөөнөттүк дебитордук карыздын учурдагы бөлүгү 12479 сом

Кт 2720 Узак мөөнөттүк дебитордук карыз 12479 сом.

4) Ижара төлөмдөрүн алуу:

Дт 1210 Банктагы акча каражаттары 25 000 сом

Кт 1550 Алынуучу пайыздар 12571 сом

Кт 1580 Узак мөөнөттүк дебитордук карыздын учурдагы бөлүгү 12479 сом.

Бул эсеп процесси ижарачы «Нуркелди Курулуш» ЖЧКда төмөнкүдөй чагылдырылат (5-таблица):

5-таблица – Ижара төлөмдөрүн чыгым катары бөлүштүрүү методологиясы

Дата	Финансылык ижара боюнча милдеттен- менин суммасы	Ижара төлөмдөрү	Пайыздар боюнча чыгымдар	Финансылык ижара боюнча төлөөнүн суммасы	Финансылык ижара боюнча милдеттен- менин калдыгы
01.01.2024	83804	-	-	-	83804
31.12.2024	83804	25 000	12751	12479	71375
31.12.2025	71375	25 000	10706	14294	57081
31.12.2026	57081	25 000	8562	16438	40643
31.12.2027	40643	25 000	6096	18904	21730
31.12.2028	21730	25 000	3261	21739	0

Булак: автор тарабынан түзүлдү.

31.12.2024-жылы ижарачыда төмөнкү жазуулар жүргүзүлөт:

1) Дт 2140 Жабдуулар 83804 сом

Кт 4150 Финансылык ижара боюнча милдеттенме 83804 сом.

2) 31.12.2024-жылы пайыздар боюнча чыгымдарды таануу:

Дт 9510 Пайыздар боюнча чыгымдар 12571 сом

Кт 3550 Төлөнүүчү пайыздар 12 571 сом.

3) Узак мөөнөттүк финансылык ижаранын учурдагы бөлүгүн таануу:

Дт 4150 Финансылык ижара боюнча милдеттенме 12479 сом

Кт 3330 Финансылык ижаранын учурдагы бөлүгү 12479 сом.

4) Ижара акысын төлөө:

Дт 3550 Төлөнүүчү пайыздар 12 571 сом

Кт 3330 Финансылык ижаранын учурдагы бөлүгү 12479 сом

Кт 1210 Банктагы акча каражаттары 25 000 сом.

Бүгүнкү күндө 16 ФОЭСтин концептуалдык негиздерин жана аны финансылык отчеттуулуктун көрсөткүчтөрүнө тийгизген таасири көз карашынан колдонуу тажрыйбасын талдоо, ошондой эле стандартты колдонуу боюнча методикалык көрсөтмөлөрдү иштеп чыгуу зарылдыгы келип чыкканын белгилей кетүү керек. Аны колдонууда уюмдар айрым компоненттерди баалоодо субъективдүүлүк көйгөйүнө туш болушат.

Жол курулушунда инвестициялардын жана ижаранын эсебинин аудитин жүргүзүүдө финансылык отчеттуулуктун олуттуу бурмалоо тобокелчиликтерин аныктоо жана баалоо тартибин жөнгө салуучу 315 АЭС «Материалдык бурмалоо тобокелдиктерин аныктоо жана баалоонун» талаптарын аткаруу сунуш кылынат; 330 АЭС «Аудитордун бааланган тобокелдиктерге жообу» аныкталган тобокелдиктерге жооп катары аткарылуучу аудитордук жол-жоболоруна карата талаптарды камтыйт; 540 АЭС «Эсеп баалоолору жана эсеп баалоолору менен байланышкан маалыматтарды ачып көрсөтүү» стандартында ал субъективдүү кесипкөй пикирди талап кылган баалоо методун аудитордук текшерүүгө карата талаптар аныкталган; 500 АЭС «Аудиттик далилдер» деп аталып, анда аудитордук корутундуну негиздөө үчүн далилдерди алууга талаптар камтылган; 550 АЭС «Байланышкан тараптарда» байланышы бар тараптар менен бүтүмдөрдү текшерүү эрежелери жана тартиби каралган; 570 АЭС «Ишти улантуу» келечекте уюмдун ишин улантуу мүмкүнчүлүгүн баалоо боюнча сунуштарды камтыйт.

Чет өлкөлөрдүн алдыңкы тажрыйбаларын талдоонун негизинде жол курулушунда максатына жараша инвестициялардын аудитинин негизги милдеттерин (тиешелүү түрдө жол-жоболорун) жалпылап көрсөттүк (4-сүрөт).

3-сүрөт. Жол курулуш уюмдарында инвестициялык операциялардын аудитинин жол-жоболору

Булак: автор тарабынан [Бортник А.Н. Методология и организация учета и анализа инвестиционной деятельности предприятий: дис ... д.э.н.: 08.00.12. - Саратов, 2007; Ковалева, А. М. Управленческий аудит затрат, доходов и финансовых результатов на предприятиях автодор. комплекса: автореф. дисс. ... к.э.н.: 08.00.12. – Орел, 2007 ж.б.] негизинде түзүлдү.

Жол курулушундагы инвестициялардын аудитине стандарттык жол-жоболорунан тышкары, алардын натыйжалуулугун, тактап айтканда рентабелдүүлүгүн, кирешелүүлүгүн, инвестициялардын өзүн актоо мөөнөтүн баалоону, каражаттарды салым жасоонун альтернативдик варианттары менен салыштырууну кошуу зарыл деп эсептейбиз. Инвестицияларды пайдалануунун натыйжалуулугун талдоонун негизинде инвестор негиздүү башкаруу чечимдерин кабыл алып, инвестициялык портфелдерди оптималдаштыра алат.

Ижарага алынган негизги каражаттарды эсепке алуунун аудитин уюштурууда төмөнкүлөрдүн тууралыгын текшерүү зарыл: ижараны учурдагы

же узак мөөнөттүү деп ажыратуу, ижарага берүү келишимдеринин жана кабыл алуу-тапшыруу актынын таризделиши; эсеп жана отчеттуулукта ижарадан түшкөн финансылык натыйжаларды чагылдыруу; узак мөөнөттүк ижарада амортизация чегерүү; ижарага алынган негизги фонддордо капиталдык салымдарды чагылдыруу.

Ижарага алынган негизги каражаттардын ички контролунан абалы жөнүндө зарыл болгон алдын ала маалыматты алуунун эң кеңири таралган жана натыйжалуу жолу болуп тестирлөө саналат. Аларды эсепке алуудагы бузууларга жана каталарга негизинен алардын кыймылын тариздөөдө жол берилерин тажрыйба көрсөтүүдө. Ошондуктан негизги каражаттар өзгөчө баштапкы эсепке алууну талап кылат. Негизги каражаттардын келип түшүүсүндө накладной же счет-фактуралар, негизги каражаттарды кабыл алуу - өткөрүп берүү актысы таризделет. Жол курулушунда ижараны аудитордук текшерүү жогоруда саналып өткөн жол-жоболорду эле камтыбашы мүмкүн. Теория жана эл аралык аудит тажрыйбасы көз карашынан алганда алардын эң маанилүүлөрү 6-таблицада берилди.

6-таблица - Ижара негизги каражаттарынын аудитинин жол-жоболору

№	Жол-жоболордун тизмеси	Маалымат булактары
1.	Негизги каражаттардын эсепке алуу регистрлериндеги маалыматтарды деталдуу текшерүү, аларды эсептөө жана Башкы китептин счетторунун маалыматтары менен салыштыруу	Негизги каражаттарды эсепке алуунун инвентардык карточкалары, ведомосттор, журнал-ордерлер
2.	Эсеп регистрлери боюнча негизги каражаттарды көзөмөл объектин тандоо: • негизги каражаттардын инвентаризациясын жүргүзүү; • менчик укугуна документтерди (ижара келишимдерин) текшерүү	Инвентаризациялык тизмелер, учурдагы инвентаризациянын жыйынтыктары, кабыл алуу - өткөрүп берүү актылары, келишимдер, счет-фактуралар
3.	Негизги каражаттардын келип түшүү жана бөлүштүрүү тизмесин түзүү: • тиешелүү визалардын тууралыгынын документтик тастыктоо; • негизги каражаттардын баштапкы наркын эсепте чагылдыруунун тууралыгын жана толуктугун текшерүү	Келишимдер, счет-фактуралар. накладной, аванстык отчеттор, кабыл алуу-өткөрүп берүү / эсептен чыгаруу актылары, негизги каражаттарды эсепке алуунун инвентардык карточкалары, Башкы китеп
4.	Негизги каражаттардын натыйжалуулугунун талдоону жүргүзүү	Аналитикалык эсептөөлөр (жол-жоболор)
5.	Негизги каражаттардын инвентаризациясынын маалыматтарын текшерүү жана анын жыйынтыктарын аналитикалык эсеп маалыматтары менен салыштыруу	Негизги каражаттарды эсепке алуу үчүн инвентардык тизмелер жана инвентардык карточкалар
6.	Келип түшкөн негизги каражаттар боюнча КНСту туура бөлүштүрүүнүн жана ордун толтуруунун, негизги каражаттарды сатууда жана акысыз өткөрүп берүүдө КНС жана башка салыктардын, алар боюнча мүлк салыгынын чегерилишин текшерүү	Эсеп-төлөм документтери, салыктар боюнча эсептөөлөр
7.	Тиешелүү ченемдер, методдор боюнча амортизацияны эсептөөнүн тууралыгын талдоо	Амортизациялык эсеп ведомост-тору, ченемдик документтер
8.	Чегерилген амортизациянын аналитикалык эсебинин маалыматтарын эсептөө, Башкы китептин счетторунун маалыматтары менен салыштыруу	Маалыматтарды эсептөө жана салыштыруу (кайра эсептөө, көзөмөлдөө)
9.	Ижара акысын эсептөөнүн жана счеттордо чагылдыруунун тууралыгын текшерүү. Ижара келишимдеринин маалыматтары менен эсеп маалыматтарын салыштыруу, капиталдаштыруу үчүн ижаранын түрүн белгилөө	Ижара келишимдери, кирешелер жана чыгашалар счетторунун маалыматтары, банктык көчүрмөлөр, Башкы китеп

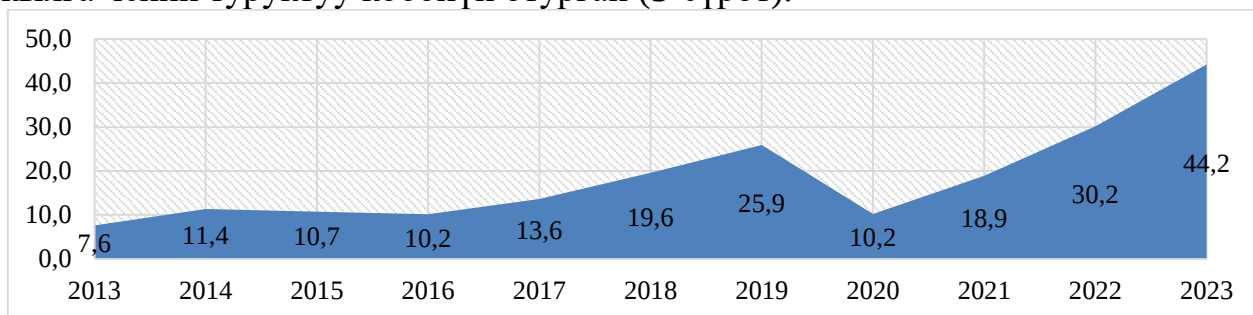
Булагы: автор тарабынан АЭСтин негизинде түзүлдү.

Демек, жол курулушунда ижаранын аудитинин негизги жол-жоболоруна төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот: ижарага алынган активдердин эсепке алуу регистрлерин текшерүү, инвентаризация жүргүзүү жана анын жыйынтыктарын аналитикалык эсептин маалыматтары менен салыштыруу, ижарага алынган негизги каражаттардын абалын жана пайдалануунун натыйжалуулугун талдоо, амортизацияны чегерүүнүн тууралыгын, ижарага алынган каражаттар боюнча эсептик маалыматтардын ишенимдүүлүгүн жана тууралыгын баалоо.

Ижарага берүүчү, өз мүлкүн ижарага берүү менен, бир жагынан, келишимде белгиленген мөөнөткө туруктуу киреше алуу укугуна кепилдик алат, бирок экинчи жагынан, узак мөөнөттө тобокелчиликтер көбөйөт, анткени ижара объектинин коммерциялык баалуулугун, демек, ижара төлөмдөрүнүн көлөмүн алдын-ала баалоо кыйын. Муну ижарачы үчүн тобокелчилик катары кароо зарыл. Ижарага алынган активди пайдалануудан алынган ижарачынын кирешесине карата пайыз катары аныкталган, бирок белгиленген суммадан кем эмес туруктуу рента тобокелчиликти азайтууга жардам берет. Изилденип жаткан жол курулуш тармагында, жогорудагылар менен катар, финансылык отчеттуулуктун аудитинде спецификалык тобокелчиликтерди эске алуу зарыл.

«Жол курулушунда чыгымдар боюнча эсеп-көзөмөл жол-жоболорун уюштуруу жана иштердин өздүк наркын калькуляциялоо методдору» үчүнчү главада КРда жол курулушунун өнүгүшүнө баа берилди, тармакта инвестициялар менен ижаранын эсебин жана көзөмөлүн уюштуруунун учурдагы тажрыйбасы, жол куруу уюмдарында чыгымдарды эсептөө жана өздүк наркты калькуляциялоо методикалары изилденди.

КРнын Улуттук статистика комитетинин акыркы 10 жылга маалыматтары боюнча курулуш тармагынын өлкөнүн ИДПсына салымынын, жол куруу секторунун өнүгүү динамикасына талдоо жүргүзүлдү. Курулуш тармагынын ИДПдагы үлүшү орто эсеп менен 8-9% түзөт жана оң динамика менен мүнөздөлөт, акыркы 10 жыл ичинде курулуштун көлөмү 4,4 эсе өскөн, ал эми ИДП 3,9 эсе көбөйгөн. Мында курулуш тармагынын түзүмүндө 40% жол курулушу ээлейт, анан көлөмү 2020-жылды кошпогондо 2013-жылдан 2023-жылга чейин туруктуу көбөйүп отурган (5-сүрөт).

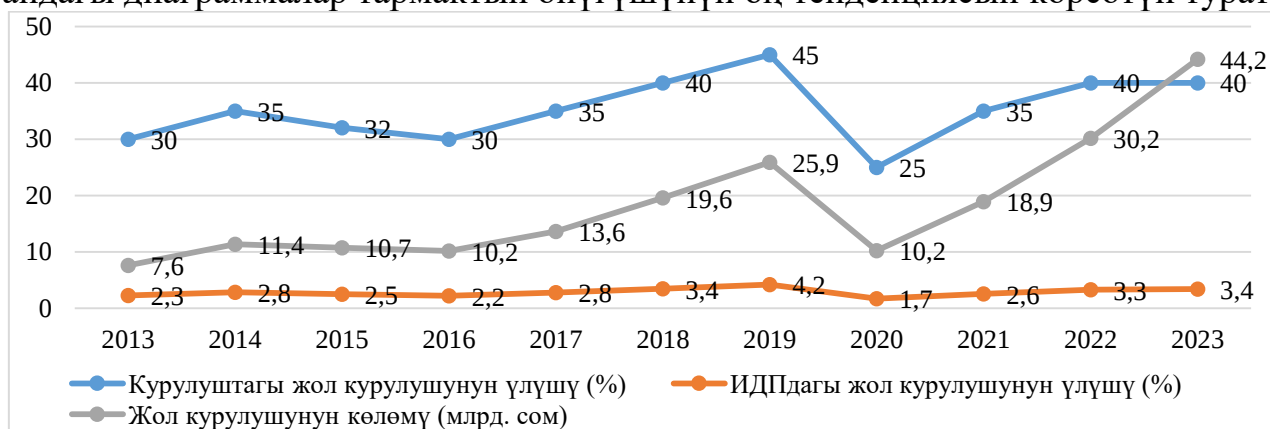
5-сүрөт. КРнын жол курулушунда иштердин көлөмү, млрд. сом

Булак: автор тарабынан КР УСК маалыматтарынын негизинде түзүлдү.

Мында оң таасир тийгизген факторлор катары эл аралык транспорт коридорлорун жана автоунаа жолдорун реконструкциялоо жана куруу боюнча ири жол долбоорлорун ишке ашыруу, мамлекеттик каржылоонун көбөйүшү,

жол курулушуна инвестициялардын активдешүүсү, инфраструктуралык долбоорлордун жанданышы аныкталды. 2020-2021-жылдары COVID-19 пандемиясына жана экономикалык туруксуздукка байланыштуу активдүүлүктүн төмөндөшү байкалат. Жол курулушунун курулуштагы үлүшү менен жол курулушунун ИДПдагы үлүшүнүн корреляциялык талдоо 1,0гө барабар болгон оң корреляцияны көрсөттү. Курулуш менен жол курулушунун ИДПдагы үлүштөрүнүн өз ара корреляциясы терс болуп, -0,94 көрсөткүчү бул көрсөткүчтөрдүн ортосундагы тескери көз карандылыкты, алардын биринин көбөйүшү экинчисинин азайышы менен коштолушу мүмкүн эскендигин көрсөттү, бул анын себептерин жана кесепеттерин терең талдоону талап кылат.

КРнын жол курулушунун негизги көрсөткүчтөрү 6-сүрөттө берилди, андагы диаграммалар тармактын өнүгүшүнүн оң тенденциясын көрсөтүп турат.

6-сүрөт. КРнын жол курулушунун негизги көрсөткүчтөрү

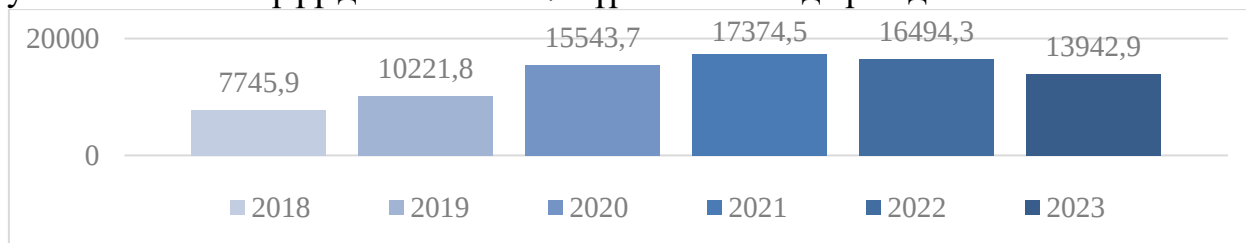
Булак: автор тарабынан КР УСК маалыматтарынын негизинде түзүлдү.

2023-жылы жол курулушунун курулуштун жалпы көлөмүндөгү үлүшү 40%, Кыргызстандын ИДПсындагы үлүшү 3,4% түзгөн.

2021-2023-жылдары Кыргызстанда 2,6 миң километр жолго асфальт төшөлсө, 2024-жылы 660 километр жол курулган жана оңдолгон. Учурда КРда жүргүнчү ташуулардын 90 % ашыгы жана жүк ташуулардын 80 % автоунаа жолдору менен аткарылат. 2023-жыл ичинде автоунаа транспорту менен 541 млн. жүргүнчү жана 51 млн. тонна жүк ташылган.

Жол тармагынын башкы көйгөйү болуп каржылоонун жетишсиз көлөмдөрү саналат. Акыркы жылдары жол курулушуна бөлүнгөн каражаттар туруктуу көбөйүп жаткан менен, тармакты жалпы муктаждыктын 25-30 % чегинде каржылоо тажрыйбасы бүгүнкү күнгө чейин сакталууда. Каржылоодо басымдуу үлүштү автожолдорду күнүмдүк күтүүгө жана административдик персоналдын эмгек акысына чыгымдар ээлейт. Мындай шарттарда жалпы колдонуудагы автоунаа жолдорун каржылоо акыркы 5 жыл ичинде салыштырмалуу туруктуу деп эсептөөгө болот, мында республикалык бюджеттин социалдык төлөмдөргө багытталышын жана жолдорду курууга тышкы инвестициялардын 40 % чегинде тышкы каржылоо тартыларын эске алуу зарыл. Бюджеттен акча каражаттарынын өнөкөт жетишсиздиги жол иштерине бөлүнгөн каражаттарды туура эмес пландоо жана пайдалануу менен коштолорун белгилей кетүү керек.

Транспорт инфраструктурасына инвестициялардын 60 %ынан ашыгы тышкы булактардан каржыланат. Акыркы 5 жыл ичинде инвестициялардын суммасынын өзгөрүү динамикасы 7-сүрөттө чагылдырылды.

7-сүрөт. КРнын жол тармагына келип түшкөн инвестициялардын көлөмү (млн сом)

Булак: автор тарабынан КР КМнин маалыматтары боюнча түзүлдү.

Жалпысынан, акыркы жылдарда өлкөнүн жол инфраструктурасынын олуттуу жакшырышын, ага бөлүнгөн каражаттардын көбөйүшүн белгилесек болот. Транспорт жана жол тармагына келип түшкөн инвестициялардын эң чоң үлүшү туура келет. 2023-жылы бул көрсөткүч 48,7%түзгөн.

Жүргүзүлгөн талдоо жол секторунун натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча иш-чараларды ишке ашыруу зарылдыгын көрсөттү. Жол тармагын каржылоонун институционалдык негиздерин бекемдөө, инвестициялык жагымдуулугун көтөрүү, бөлүнгөн каражаттарды ачык-айкын пайдаланууну камсыз кылуу жана тармактын туруктуу иштешине жетишүү үчүн башкарууну санариптештирүү ишин ишке ашыруу өтө зарыл деп эсептейбиз.

Көйгөйдү чечүүнүн эл аралык тажрыйбасын изилдөө дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндө жол курулушун жана ремонтун каржылоо көйгөйү ар турдүүчө чечилерин көрсөттү. Дүйнөлүк тажрыйба көз карашынан алганда эң натыйжалуу болуп ар кандай категориядагы жалпы пайдалануудагы жолдордо жана автомагистралдарда жүрүү үчүн акы төлөөнү кийирүү, б.а. «колдонуучу төлөйт» принцибине өтүү эсептелет. Акы алуу системасы автоунаа жолдоруна келтирилген жана аракеттеги салыктардын эсебинен орду толтурулбаган зыяндын ордун толтуруу каражаты катары киргизилет.

КРнын жол курулушунда инвестициялардын жана ижаранын эсебинин жана аудитинин системалык талдоо эсеп менен аудиттин ар кандай аспектилеринин ортосундагы өз ара байланыштарды, ошондой эле алардын ишкананын ишинин жалпы натыйжалуулугуна таасинин карап чыгууну талап кылат. Ишкананын ишинин натыйжалуулугуна таасир тийгизүү көз карашынан эсеп менен аудиттин чечүүчү аспектиери 7-таблицада берилди.

Демек, жол курулушунда инвестицияларды жана ижараны туура эсепке алуу бюджетти так пландаштырууга, ресурстарды бөлүштүрүүгө, каржыны башкарууну жакшыртууга мүмкүндүк берет. Так финансылык отчеттор башкаруу чечимдерин жакшыраак кабыл алууга жана ишкананы өнүктүрүү стратегиясын жакшыртууга өбөлгө түзөт.

Белгилей кетсек, ФОЭС боюнча күн сайын (ай сайын) так эсеп жүргүзүү талап кылынбайт.

7-таблица – Инвестициялардын жана ижаранын эсебинин жана аудитинин негизги аспекттери

	Процесстер жана методдор	Натыйжалуулукка тийгизген таасири
Инвестициялардын эсеби	Тарыхый нарк – реалдуу наркын чагылдырбашы мүмкүн болгон тарыхый наркты пайдалануу	Инвестицияларды так жана өз убагында баалоо инвестиция тартуу жана каржылоо мүмкүнчүлүгүнө таасир этүү менен ишканалардын финансылык абалын жана ликвиддүүлүгүн тагыраак баалоого мүмкүндүк берет
	Кайра баалоо - активдердин адилет наркын чагылдыруу үчүн алардын наркын үзгүлтүксүз карап чыгуу	
Ижаранын эсеби	Пайдалануу укугу модели боюнча - ижаранын актив жана милдеттенме катары эсеби (ФОЭС 16)	Ижараны туура эсепке алуу милдеттенмелерди жана чыгымдарды тагыраак эсепке алууга мүмкүндүк берет, бул финансылык натыйжаларга жана ижараны улантуу же активдерди сатып алуу боюнча чечим кабыл алууга таасирин тийгизет
	Операциялык ижара - ижараны отчеттуулукта операциялык чыгашалар катары эсепке алуу	
Инвестициялардын аудити	Инвестициялардын эсебинин тактыгын жана толуктугун текшерүү	Сапаттуу аудит инвестициялардын эсебиндеги кемчиликтер менен каталарды аныктоого жардам берет, бул финансылык жоготуулардын алдын алат жана отчеттун ишенимдүүлүгүн камсыз кылат
	Инвестициялык активдерди баалоо методдорун колдонуунун эл аралык стандарттарга шайкештигин баалоо	
Ижаранын аудити	ФОЭСке ылайык ижаранын эсепбинн тууралыгын текшерүү	Ижаранын ишенимдүү аудити эсептин тактыгын камсыздоого жана каржылык мыйзам бузуулар тобокелчилигин азайтууга шарт түзөт, бул ресурстарды эффективдүү башкарууга өбөлгө түзөт
	Ижара жана милдеттенмелер жөнүндө маалыматтарды ачып көрсөтүүнүн шайкештигин баалоо	

Булак: автор тарабынан ФОЭС жана АЭСтин негизинде түзүлдү.

Ижаранын эсеби баланста актив жана милдеттенме (ФОЭС 16) жана отчеттуулукта операциялык чыгаша катары жүргүзүлүшү мүмкүн.

Аудит дал келишпестиктерди жана тобокелчиликтерди аныктоого жана азайтууга, эсептин тууралыгын камсыз кылууга, ресурстарды пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатууга жардам берет. Инвестициялар менен ижаранын эсебинин аудит менен өз ара байланышын карап көрөлү (8-таблица).

8-таблица – Инвестициялар менен ижаранын эсеби менен аудитинин өз ара байланышы

Байланыш	Түз таасир	Кыйыр таасир
Инвестициялардын эсеби жана аудити	Инвестицияларды эсепке алуу методдору бул инвестициялар финансылык отчеттуулукта кандай чагылдырылышына түздөн-түз таасирин тийгизет, бул, өз кезегинде, аудиттин натыйжаларына таасир тийгизет	Аудит эсептеги мүмкүн болгон каталарды жана келишпестиктерди аныктайт, бул эсеп методдорунда түзөтүүлөрдү жана жакшыртууну талап кылат, финансылык отчеттуулуктун жана кабыл алынган чечимдерин сапатын жакшыртат
Ижаранын эсеби жана аудити	Ижараны эл аралык стандарттар боюнча эсепке алуу финансылык отчеттуулукка таасирин тийгизет, бул аудиторлор тарабынан текшерүүнү жана тастыктоону талап кылат	Ижара жана милдеттенмелер жөнүндө так маалыматтар аудиторлорго деталдуу жана сапаттуу аудит жүргүзүүгө жардам берет, бул отчеттуулуктун ачыктыгын жакшыртат жана финансылык каталардын тобокелдигин азайтат

Булак: автор тарабынан ФОЭС жана АЭСтин негизинде түзүлдү.

Жол курулушундагы эсеп жана аудит тармактын спецификасы менен шартталган өзгөчөлүктөргө ээ. Тармактын спецификалык өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр:

- сезондуулук: аба-ырайынын таасири – сезондор катуу байкалган (кышы суук, жайы ысык) аймактарда жолдордун жана транспорт каражаттарынын абалы абдан өзгөрүшү мүмкүн. Бул техникалык тейлөөгө жана ремонтко кеткен чыгымдарга таасирин тийгизет; суроо-талаптын сезондук өзгөрүүлөрү - айрым аймактарда транспорт кызматтарына суроо-талап сезонго карап айырмаланышы мүмкүн (мисалы, туристтик зоналарда жайында жүк абдан көбөйөт);

- инфраструктура: жолдордун техникалык абалы – жол каптамынын сапаты, тыгындардын болушу, жол иштери менен ремонттун тездиги транспорт каражаттарынын эксплуатациялык мүнөздөмөлөрүнө жана аларды күтүү чыгымдарына таасирин тийгизет; унаа токтотуу жана жүк зоналарындагы көйгөйлөр – токтотуучу жайлардын жана жүк жүктөө/түшүрүү үчүн атайын зоналардын жетишсиздиги чыгымдарды жана бош туруу убактысын көбөйтөт;

- жөнгө салуу: коопсуздук талаптары – техникалык тейлөөгө, транспорт каражаттарын текшерүүгө жана ондоого катуу ченемдер жана талаптар бар; салыктар жана жыйымдар – отунга акциздер, жол жыйымдары, транспорт каражаттарына салыктар жана башка милдеттүү төлөмдөр; лицензиялоо жана сертификациялоо – лицензия алуу зарылдыгы, транспорт каражаттарын сертификациялоо, экологиялык коопсуздук стандарттарын сактоо.

Кыргыз Республикасынын жол курулушу тармагында инвестициялар жана ижара көйгөйлөрүнүн актуалдуулугу бул жаатта изилдөөлөрдү жүргүзүү зарылдыгын көрсөткөн мисалдар менен баса белгиленет. Чечүү багытында тиешелүү изилдөөлөр жүргүзүлүшү керек болгон көйгөйлөр системалаштырылды, алар:

1. Инфраструктура жана инвестицияларга муктаждыктар көйгөйлөрү. КР жол инфраструктурасын модернизациялоого жана ондоого каражаттардын курч жетишсиздиги байкалат. Каражаттар менен инвестициялардын жетишсиздиги долбоордук иштердин кечендешинин жана жол курулуш стандарттарынын бузулушунун себеби болуп калууда. Каржылоо булактарын жана тармакка инвестицияларды тартуунун натыйжалуу механизмдерин издөө үчүн сапаттуу изилдөөлөрдү жүргүзүү, жана алардын натыйжасында өлкөбүздө жана анын региондорунда жол-транспорт инфраструктурасын жакшыртуу жана жолдордун сапатын жогорулатуу стратегиясын иштеп чыгуу зарыл.

2. Коомдук транспортту ижарага алуу жана башкаруу көйгөйлөрү. Бишкек жана Ош шаарларында коомдук транспорттун жетишсиздиги жана эскилиги көйгөйлөрү бар. Автопаркты жаңыртуу аракеттерине карабастан, шаардык автобустар менен кичи автобустар негизинен эскирип, жаңысын сатып алууга каражаттар чектелүү. Транспорт каражаттарын ижарага алуунун келечеги бар, транспорт ижарасы рыногун транспортту башкаруунун натыйжалуу схемаларын аныктоо, потенциалдуу ижарачыларды аныктоо жана транспорттук потенциалды башкарууну жакшыртуу механизмдерин сунуштоо максатында изилдөө зарыл.

3. Жаңычыл технологияларга жана алдыңкы транспорттук чечимдерге инвестиция тартуу көйгөйү. Акыркы жылдарда жол курулушу тармагына инновациялык технологияларды (акылдуу транспорттук системалар жана электр автобустар) киргизүүгө кызыгуу артууда. Бул жерде мындай

технологияларды ишке ашыруу үчүн олуттуу инвестициялардын зарылдыгына көңүл буруу зарыл. Бул багыттагы изилдөөлөр жол курулуш тармагына өнүктүрүү үчүн эң натыйжалуу инновацияларды, инвестициялык долбоорлордун ийгиликтүү моделдерин издөө багытында жүргүзүлүшү керек.

4. Экологиялык жана социалдык көйгөйлөр. Жүргүнчү жана жүк агымдарынын өсүшү экологиялык абалдын начарлашына жана абанын булганышына алып келет. Транспорттук инфраструктураны экологиялуулук көз карашынан модернизациялоо ири капиталдык салымдарды талап кылат. Аз чыгынды чыгарган транспорт каражаттарынын моделдери келечектүү. Экологиялык жактан таза транспорттук чечимдер боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүү каржылоонун артыкчылыктуу багыттарын жана булактарын аныктоого, долбоорлордун экономикалык натыйжалуулугун баалоого, ошондой эле республикадагы экологиялык абалды жакшыртуу саясатын жана программасын иштеп чыгууга жардам берет.

Жогоруда саналып өткөн көйгөйлөр КРнын жол курулушу тармагындагы каржылоо жана эсепке алуу жаатында комплекстүү изилдөөлөрдү жүргүзүү зарылдыгын тастыктайт, ал инвестицияларды тартуу мүмкүнчүлүктөрүн жана багыттарын аныктоо, жол-транспорт тармагын жакшыртуу позициясынан жүргүзүлүүгө тийиш, бул акырында жарандардын жашоосунун сапатын жогорулатууга жана өлкөнүн экономикалык өнүгүүсүнө алып келиши керек. Изилдөөнүн натыйжалары КРнын жол курулушунун реалдуу көйгөйлөрү менен байланышуусу жана ишканалар, жөнгө салуучу органдар жана инвесторлор үчүн практикалык мааниге ээ болушу керек.

КРнын жол курулушунда эсептин жана аудиттин калыптанган системасынын талдоо эсептин жетишерлик ачык-айкын эместиги, чыгымдарды капиталдаштыруу көйгөйлөрү, каржылоо булактарын эсепке алуунун натыйжалуу эместиги жана амортизацияны эсепке алуудагы кемчиликтер менен байланышкан олуттуу көйгөйлөрдү жана кемчиликтерди көрсөттү. ФОЭСтин жана АЭСтин колдонуу жаңы стандарттарды интеграциялоо, адилет наркты өлчөө, маалыматтарды ачып көрсөтүүгө жана аудиторлордун квалификациясын жогорулатууга талаптар менен байланышкан кошумча татаалдыктарды киргизет. Бул көйгөйлөрдү чечүү эсеп жана аудит практикасын өнүктүрүүгө, эл аралык стандарттарга өтүүгө, кадрлардын квалификациясын жогорулатууга багытталган комплекстүү мамилени талап кылат.

Диссертацияда мыкты тажрыйбаларды бөлүп көрсөтүү, ФОЭСтин жана АЭСтин аткарылышын баалоо, эң башкысы - көйгөйлөрдү жана чакырыктарды аныктоо жана системалаштыруу, жол курулуш тармагында эсеп, отчеттуулук жана көзөмөл системасын өркүндөтүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу максатында тармактагы конкреттүү уюмдардын эсеп жана отчеттуулук тажрыйбасы изилденди. Атап айтканда, «Кыргызавтожол» МИГе эсеп-талдоо жана контролдоо ишин уюштуруу жаатында бир нече практикалык сунуштамалар берилди, алар:

- эсеп жана отчеттуулуктун стандарттары – инфраструктура объекттерин куруу чыгымдарын эсепке алуунун эрежелерин так аныктаган ФОЭСтин сактоо;

- чыгымдарды эсепке алуу системалары - курулуш этаптары боюнча чыгымдарды баалоо үчүн объектилер, иштин түрлөрү, убакыт жана материалдар боюнча чыгымдарды эсепке алуу системаларын пайдалануу;

- өздүк наркты калькуляциялоо – долбоорлоого, долбоорду башкарууга, материалдарды даярдоого жана сатып алууга, курууга жана андан ары курулуш аяктагандан кийин жолду тейлөөгө кеткен бардык чыгымдарды камтуу менен жолдун ар бир километринин өздүк наркын эсептөө;

- амортизация жана резервдер - жол курууда пайдаланылган негизги каражат объектилеринин амортизациясын эсепке алуудан тышкары, күтүлбөгөн чыгымдар менен тобокелдиктерди жабуу үчүн резерв түзүү;

- натыйжалуулукту талдоо жана контролдоо - бюджетти андан ары оптималдаштыруу жана долбоорлордун рентабелдүүлүгүн жогорулатуу, жол куруунун жана эксплуатациялоонун ар бир этабында чыгымдарды көзөмөлдөө үчүн чыгымдардын натыйжалуулугуна талдоо жүргүзүү.

Жол курулушунда өздүк наркты калькуляциялоо жана чыгымдарды эсепке алуу ар кандай аспекттерди эске алууну жана жолдорду долбоорлоонун, куруунун жана тейлөөнүн жүрүшүндө жумшалган чыгымдардын бардык элементтерин, статьяларын эсепке алууга комплекстүү системалуу мамилени талап кылат. Изилдөөлөр 1 км жолдун орточо наркы жолдун тибине, жайгашкан жерине, жердин шарттарына, техникалык мүнөздөмөлөргө жана башка факторлорго жараша өзгөрөөрүн көрсөттү. Жалпы картинаны алуу үчүн биз бүткөрүлгөн жана учурда ишке ашырылып жаткан долбоорлордун жана статистикалык маалыматтардын негизинде автоунаа жолдорун курууга орточо чыгымдарды аныктадык. 1 км жолдун өздүк наркын түзгөн чыгымдардын деталдаштырылып бөлүштүрүлүшү 9-таблицада чагылдырылды.

9-таблица – Жолдун 1 километринин өздүк наркынын жыйынтык эсеби

Категория	Сумма, сом
Долбоорлоо жана даярдоо иштери	24 080 000
Материалдар жана аларды жеткирүү	61 920 000
Эмгек акы	26 400 000
Жабдуулар жана ижара	17 200 000
Бөлөк чыгымдар	5 160 000
Контингенттик чыгымдар	28 013 000
Жолдун бир километринин жалпы өздүк наркы	162 773 000

Булак: «Кыргызавтожол» МИнин маалыматтары боюнча автордун эсептөөлөрү.

Таблицадан 1 км жолдун өздүк наркы 162 773 000 сомду түзүп, негизги чыгымдарга материалдар жана аларды ташуу кирери көрүнүп турат.

ФОЭСке ылайык, жогоруда көрсөтүлгөн бардык чыгымдар капиталдаштырылат жана жолдун өздүк наркына кошулат. Бул уюмдун финансылык отчетунда активдин наркын так чагылдырууга, жана жолду эксплуатациялоодон экономикалык пайда алууга таасир этиши мүмкүн болгон бардык чыгымдардын эсебин жүргүзүүгө мүмкүндүк берет.

«Жол курулуш уюмдарында инвестициялардын жана ижаранын эсеби жана аудити системаларын өркүндөтүүнүн негизги багыттары» 4-главада жол курулушунда инвестициялык иш жана ижара мамилелери боюнча эсеп саясатын өркүндөтүү, тармактын уюмдарынын инвестициялык

жагымдуулугун жогорулатуунун куралы катары финансылык отчеттуулуктун депозитарийин түзүү, уюштуруу-экономикалык чаралардын негизинде бухгалтердик эсеп системасын өркүндөтүү, ошондой эле жол курулушу уюмдарында инвестициялар менен ижаранын аудитин өнүктүрүү боюнча сунуштар берилди.

Улуттук мыйзамдарды эл аралык талаптарга шайкеш келтирүү боюнча иштерди улантуу зарыл деп эсептейбиз. Жол секторунун потенциалын кармап туруу үчүн алдыңкы тажрыйба борбору катары өндүрүштүк-инновациялык борборду өнүктүрүү; жол долбоорлоо институтунун потенциалын көтөрүү; академиялык чөйрөгө колдоо көрсөтүү мүмкүнчүлүктөрүн карап чыгуу зарыл. Жол тармагынын иштешинин финансылык базасын чыңдоо үчүн негизги максаты КРнын жол тармагын сактоо жана өнүктүрүү үчүн автожол тармагынын финансылык негизин чыңдоо болуп саналган Жол фондун натыйжалуу пайдалануу жана аны толтуруу булактарын издөө талап кылынат.

Изилдөөдө биз 2014-жылдан 2023-жылга чейин автоунаа жолдорун оңдоого жана күтүүгө кеткен чыгымдардын корреляциялык-регрессиялык талдоо жасап, жакынкы 5 жылга чыгымдардын болжолдуу көрсөткүчтөрүн эсептедик. Талдоонун максаты автоунаа жолдорун оңдоого жана күтүүгө кеткен чыгымдар менен аларды иштетүү мөөнөттөрүнүн ортосундагы байланышту аныктоо, жана эгерде мындай байланыш бар болсо, алардын бири-бирине таасирин аныктоо болуп саналат.

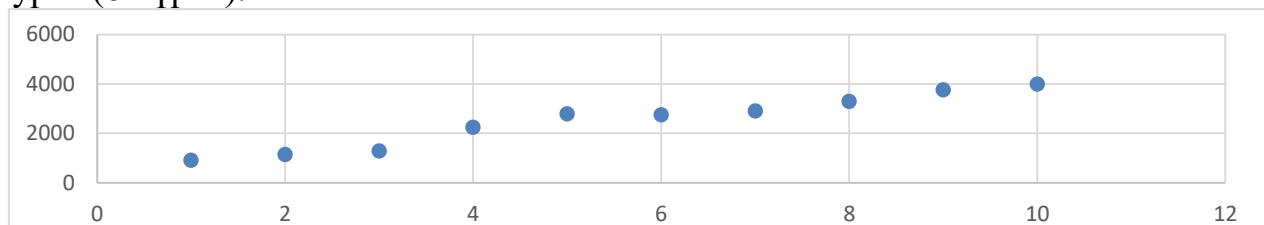
КРнын Түштүгү боюнча 2014-2023-ж.ж. автоунаа жолдорун оңдоого жана күтүүгө кеткен чыгымдар боюнча баштапкы маалыматтар 10-таблицада берилди.

10-таблица – КРнын Түштүгү боюнча автоунаа жолдорун оңдоого жана күтүүгө кеткен чыгымдар, млн. сом

2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
920,0	1 150,0	1 290,0	2 250,0	2 800,0	2 750,0	2 910,0	3 300,0	3 760,0	4 000,0

Булак: КР УСК.

Көрсөтмөлүү болушу үчүн маалыматтар координата тегиздигинде таралуу түрүндө чагылдырылды. Көз карандылык сызыктуу экени көрүнүп турат (8-сүрөт).

7-сүрөт. КРнын Түштүгү боюнча автоунаа жолдорун оңдоого жана күтүүгө кеткен чыгымдар, млн. сом

Булак: автор тарабынан КР УСКнын маалыматтары боюнча түзүлдү.

Корреляция коэффициентинин 0,97ге барабар, бул автоунаа жолдорун оңдоого жана күтүүгө кеткен чыгымдар менен аларды иштетүү мезгили бири-бири менен корреляцияланат жана алардын ортосундагы байланыш абдан

тыгыз экендигин билдирет. Көз карандылык түз, б.а. убакыттын өтүшү менен автоунаа жолдорун оңдоого жана күтүүгө кеткен чыгымдар көбөйөт.

Регрессия тендемесинин негизинде биз 2025-2029-жылдарга автоунаа жолдорун оңдоо жана күтүү чыгымдарынын болжолу жасалды. Алынган жыйынтыктар 11-таблицада берилди.

11-таблица – КРнын Түштүгү боюнча автоунаа жолдорун оңдоого жана күтүүгө кеткен чыгымдардын болжолдуу көрсөткүчтөрү, млн. сом

Жылдар	x_i	$\hat{y}_i = 580,67 + 351,33x_i$
2024	11	4 445,33
2025	12	4 796,67
2026	13	5 148,00
2027	14	5 499,33
2028	15	5 850,67

Булак: автордун эсептөөлөрү.

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда аткарылган эсептөөлөр божомолдоо мүнөзүндө болуп, математикалык методдордун негизинде моделдештирүү иш жүзүндөгү көрсөткүчтөргө таасирин тийгизген же тийгизиши мүмкүн болгон бардык факторлорду камтыбашы мүмкүн экендигин белгилей кетүү зарыл. Анткен менен, математикалык методдордун негизинде экономикалык процесстерди моделдештирүү өзгөрүүлөр жалпысынан алганда кандай жүрөөрүн түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

2025-2030-жылдарга республикалык бюджеттен бөлүнүүчү каражаттарды бөлүп көрсөтүү менен жол тармагынын каржылоо муктаждыктары менен мүмкүнчүлүктөрүнүн прогнозу 12-таблицада берилди.

12-таблица – Жол тармагынын каражаттарга муктаждыгынын жана республикалык бюджеттин мүмкүнчүлүктөрүнүн болжолу

Жылдар	Каражаттарга муктаждык, миң сом	Бюджеттин мүмкүнчүлүктөрү, миң сом	Каржылоонун камсыздалышы, %
2025	8684,71	3126,36	36 %
2026	9108,97	3643,58	40 %
2027	9363,77	4213,69	45 %
2028	9618,64	4616,94	48 %
2029	10042,9	5021,45	50 %
2030	10625,32	5631,42	53 %

Булагы: автор тарабынан КРнын ТжКМнин маалыматтары боюнча түзүлдү.

Жол тармагын күтүүгө болгон муктаждыктарды канааттандыруу Жол фондунун каражаттарын пайдалануу менен гана мүмкүн деп эсептейбиз. Тармакты каржылоо тенденциясы азыркы деңгээлде (керектөөнүн 50 %) сактала турган болсо, жолдор орто жана капиталдык ремонттун көлөмүнөн жетишсиздигинен улам бузулат.

Жол жана транспорт тармагындагы көйгөйлөрдү чечүүнүн эл аралык тажрыйбасы иштин бардык чөйрөлөрүн санариптештирүү гана экономика, маалыматтар менен иштөөнүн моделдери жана методдору, товарлардын жана кызматтардын өздөрү, ошондой эле мамлекеттин функциялары жана анын коом менен өз ара аракеттешүүсүнүн форматтары өзгөрөөрүн тастыктоодо. КРнын Салыктык эмес кирешелер жөнүндө кодексинде каралган жүк ташуучу транспорт каражаттарынан жана автобустардан жалпы пайдалануудагы

автомобиль жолдорунда жүрүү үчүн жыйымды алуу адамдын катышуусун толугу менен жокко чыгаруучу динамикалык салмактык габариттик көзөмөлдү камтыган маалыматтык системаны түзүү жолу менен ишке ашырылат. Келечекте бул маалыматтык системага транспорт каражаттарын электрондук пломбалоо функциясын, ошондой эле айдоочулардын иштөө жана эс алуу режимин көзөмөлдөө менен байланышкан башка транспорттук көзөмөл функцияларын киргизүү зарыл.

Жол долбоорлорунун олуттуу маанисин эске алганда, МЖӨ макулдашууларынын негизинде жеке капиталды тартуу зарыл деп эсептейбиз. Мында ФОЭСке ылайык МЖӨдө эсепти уюштуруунун өзгөчөлүктөрү макулдашуунун мүнөзү, өнөктөштүктүн түзүлүшү жана өнөктөштөрдүн ортосундагы тобокелчиликтерди бөлүштүрүү менен аныкталат. МЖӨ долбоорлоруна колдонулушу мүмкүн болгон негизги стандарт болуп ФОЭС 16 «Ижара» саналат. Азыркы мезгилде МЖӨ долбоорунун алкагында мамлекеттен алынган актив субсидия түрүндө эсепке алынат.

Инвестициялык жагымдуулукту жогорулатуунун негизги куралдарынын бири болуп жол курулуш уюмдарынын финансылык отчеттуулугунун депозитарийи (ФОД) саналышы мүмкүн. Депозитарий уюмдардын финансылык отчеттуулугунун жеткиликтүүлүгүн жана ачыктыгын камсыз кылат, бул алардын инвестициялык жагымдуулугун жогорулатат, ошондой эле уюмдардын финансылык-чарбалык иш боюнча маалыматтын сапаты менен ишенимдүүлүгүнүн жогорулашына шарт түзөт, анын негизинде колдонуучулар негиздүү экономикалык чечимдерди кабыл ала алышат.

ФОДду түзүү максатында жол курулуш уюмдарынын финансылык отчеттуулуктарын жана аудитордук корутундуларын чогултуу, сактоо, жалпылоо, талдоо жана жарыялоо үчүн программалык камсыздоону иштеп чыгуу жана орнотуу; программанын алардан алынган маалыматтар "Түндүк" маалыматтык ресурсу аркылуу берилген маалыматтык системалар менен өз ара аракеттешүүсү талап кылынат.

Депозитарийдин ишинин натыйжалуулугун жана коопсуздугун жогорулатуу үчүн финансылык отчеттуулукту топтоо, сактоо жана иштетүү процесстерин автоматташтыруу үчүн заманбап маалыматтык системаларды кийирүү талап кылынат. Ар кандай системалардын жана уюмдардын ортосунда маалымат алмашуу үчүн интеграцияланган платформаларды түзүү маалыматтын жеткиликтүүлүгүн жана аны иштетүүнү жөнөкөйлөтөт. Финансылык отчеттуулукту даярдоого бирдиктүү стандарттарды жана талаптарды кийирүү анын сапатын жана салыштырмалуулугун жакшыртат, бул анализиканын тактыгына шарт түзөт. Отчеттуулуктун көзөмөлү жана аудити системаларын күчөтүү анын ишенимдүүлүгүн жогорулатууга жана каталардын санын азайтууга мүмкүндүк берет. Бардык кызыкдар тараптар, анын ичинде инвесторлор менен аудиторлор үчүн финансылык отчеттуулуктун ачык-айкын жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу ишеним деңгээлин жогорулатат жана финансылык рыноктун өнүгүшүнө шарт түзөт. Финансылык маалыматтын жеткиликтүүлүгү үчүн ыңгайлуу онлайн-платформаларды иштеп чыгуу жана

кийирүү аны пайдаланууну жөнөкөйлөтөт жана жеткиликтүүлүгүн жогорулатат.

Диссертациялык изилдөөнүн предмети болуп саналган жол курулушунда инвестициялар менен ижаранын аудити жаатында жол курулуш уюмдарынын финансылык маалыматтарынын жана финансылык отчеттуулуктун сапатын көтөрүүгө, жана муну менен, инвесторлордун, мамлекеттик органдардын жана коомчулуктун ишенимин бекемдөөгө шарт түзгөндөй системалуу жакшыртуулардын зарылдыгын белгилей кетүү зарыл.

КРнын жол курулушунда аудит бул тармактын спецификасын эске алууну талап кылган бир нече өзгөчөлүктөргө ээ, алар:

1) жол инфраструктурасына (жолдорду, көпүрөлөрдү, транспорт түйүндөрүн) курууга жана оңдоого капиталдык салымдардын көлөмдөрү ири болгондуктан эсептин жана көзөмөлдүн татаалдыгы. Аудитор амортизациянын, инвестициялык активдер боюнча капиталдык жана утурумдук чыгымдардын эсебинин тууралыгын, ченемдик талаптарга ылайык келишин текшерет;

2) жаңы объектилерди эксплуатациялоого, капиталдык оңдоого жана курууга чыгымдарды классификациялоо критерийлеринин так эместиги менен байланышкан көйгөйлөр. Чыгымдарды иштин мүнөзүнө жараша эсеп счеттору боюнча бөлүштүрүү маанилүү маселе болуп саналат;

3) мамлекеттик субсидиялардан жана гранттардан көз карандылык – КРда жол тармагынан көп бөлүгү КРнын мамлекеттик бюджетинин, эл аралык кредиторлордун жана донорлордун эсебинен каржыланат. Аудитор каражаттардын туура жана максаттуу колдонулушун, субсидияларды пайдалануунун мыйзамдардын талаптарына жооп беришин текшерет;

4) келишимдердин жана мамлекеттик сатып алуулардын аткарылышына көзөмөл. Жол курулушунда курулуш иштерине жана техника сатып алууга ири тендерлер тез-тез өткөрүлүп турат. Аудитте мамлекеттик сатып алуулар жол-жоболордун мыйзамдуулугун жана ачык-айкындыгын аныкталат; аткарылган иштердин жана жеткирилген жабдуулардын сапаты бааланат;

5) экологиялык жана социалдык аспектилер – жолдорду жана транспорт объектилерин курууда экологиялык ченемдерди сактоону маанилүү деп эсептейбиз. Аудиторлор экологиялык стандарт менен укуктук ченемдердин сакталышын, ошондой эле тиешелүү мамлекеттик органдардын уруксатынын жана макулдашуулардын болушун текшерүүгө тийиш;

6) коопсуздук жана камсыздандыруу. Жол курулушунда жана транспортту эксплуатациялоодо коопсуздук маселесине өзгөчө көңүл бурулат. Аудиторлор бул талаптар сакталып жатканын, тиешелүү камсыздандыруу полистеринин болушун текшерешет;

7) эл аралык стандарттар жана улуттук мыйзамдар. Аудиторлор эл аралык стандарттарды (мисалы ФОЭС, экологиялык аудит стандарттары) да, транспорт чөйрөсүн жөнгө салуучу атайын мыйзамдарды да эске алышы керек. Атап айтканда, транспорт каражаттарын жана инфраструктураны лицензиялоо, жол кыймылынын коопсуздугу менен байланышкан ченемдерди сактоо маанилүү;

8) технологиялык өзгөрүүлөр жана инновациялар. Акыркы жылдары КРда жол курулушунда жаңы технологиялар, анын ичинде жол кыймылын

башкаруунун автоматташтырылган системалары, акы төлөнүүчү жолдордо электрондук төлөмдөр жана жол курулушунда GPS-байкоо жүргүзүү системалары активдүү киргизилүүдө. Аудиторлор технологиялык инфраструктуралагы өзгөрүүлөрдү эске алууга жана жаңы талаптарга жана стандарттарга шайкеш келишин баалоого тийиш.

Жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизинде КРнын жол курулушунда инвестициялар менен ижаранын эсеби жана аудити методологиясын жакшыртуунун чечүүчү багыттары аныкталды. Бул, эң оболу, ФОЭСТИ биздин шарттарга ыңгайлаштыруу жана интеграциялоо менен ФОЭСТИн негизинде эсептин улуттук моделин иштеп чыгуу - КРнын тажрыйбасына ыңгайлаштырылган, тармактын спецификасын эске алуу менен инвестициялардын жана ижаранын эсеби боюнча стандарттарды колдонуунун өзгөчөлүктөрү деталдаштырылган методикалык көрсөтмөлөрдү иштеп чыгууну; жол инфраструктурасынын уникалдуу өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен инвестициялык активдерди баалоо принциптерин; ижарага алынган активдер менен милдеттенмелердин адилет наркын аныктоо методдорун; амортизациянын, жол инфраструктурасын күтүүгө жана модернизациялоого чыгымдардын эсебинин атайын методдорун камтышы керек. Жол тармагынын спецификасын эске алуу менен ФОЭС сакталган маалыматтык системаларды кийирүү аркылуу ФОЭСТИ эсеп системаларына интеграциялоо эсепти так жана натыйжалуу жүргүзүүгө мүмкүндүк берет. Бул максатка жетүү үчүн отчеттуулукту эл аралык стандарттарга ылайык даярдоо жана автоматтык түрдө эсептөө үчүн программалык камсыздоону кийирүү, программалык камсыздоону ФОЭСТИге өзгөрүүлөргө жана улуттук талаптарга ылайык тынымсыз жаңылоону камсыз кылуу зарыл.

Жол тармагында эсеп системасын өнүктүрүүнүн кийинки багыты болуп операциялык жана финансылык ижараны бөлүп көрсөтүүнүн так критерийлерин иштеп чыгуу менен ижаранын классификациясын ФОЭС 16 «Ижара» боюнча тактоо жана тармактын спецификасын эске алуу менен ижараны классификациялоого бирдиктүү көз карашты калыптандыруу менен ижаранын эсебин жана классификациясын оптималдаштыруу саналат. Ижара төлөмдөрүн дисконтирлөө жана ижарага алынган активдин учурдагы наркын аныктоо, мезгил-мезгили менен кайра карап чыгуу жана зарыл учурда ижара келишиминин шарттарын өзгөртүү жолу менен ижара милдеттенмелерин баалоо практикасын жана таануу методдорун өнүктүрүү талап кылынат.

Аудит жана контролдоо жол-жоболорун жакшыртуу максатында адистештирилген аудитордук стандарттарды иштеп чыгуу же болгон стандарттарды инвестициялык жана ижарага алынган активдерди жана милдеттенмелерди аудитордук текшерүү жана баалоо методикасы боюнча жол курулушу тармагынын спецификасына ыңгайлаштыруу; аудиттин мыкты тажрыйбаларын жана алдынкы технологияларын, анын ичинде маалыматтарды талдоо үчүн чоң маалыматтарды талдоо шаймандарын; аудитордук жол-жоболорду аткаруу үчүн автоматташтырылган системаларды кийирүү зарыл.

Инвестициялар жана ижара менен операцияларды контролдоо жана байкоо жүргүзүү системасын кийирүүнүн негизинде ички контролдоо системасын өнүктүрүү да маанилүү багыттарга кирет деп эсептейбиз.

Бухгалтерлер менен аудиторлордун төмөн квалификациясы көйгөйүн чечүүө үчүн адистерди эл аралык стандарттарга, аларды натыйжалуу колдонуу методдоруна окутууну камсыз кылуу, ал үчүн жол курулушунда эл аралык стандарттарды колдонуу боюнча тренингдерди, семинарларды уюштуруу, заманбап билим берүү ресурстарынын жеткиликтүүлүгүн жогорулатуу, бухгалтерлер менен аудиторлор үчүн жол курулушунда инвестициялар менен ижаранын эсеби жана аудити бөлүмдөрү менен сертификациялоо программаларын иштеп чыгуу, ФОЭС менен АЭСке басым жасоо менен квалификацияны жогорулатуу жана кесиптик өнүгүү системасын кийирүү зарыл.

Тармактын уюмдарынын эсеп жана отчеттуулугунун натыйжалуу системасын түзүүнүн чечүүчү багыттарынын бири болуп натыйжалуу баалоо, мониторинг жана көзөмөл системасын кийирүү эсептелет. Ал эсеп жана аудит системасын, анын ичинде инвестицияларды баалоо жана мониторинг жүргүзүү милдетине кирген түзүмдөрдү аныктоону, анын натыйжалуулугун баалоонун жыйынтыгында эсеп жана аудит тажрыйбасына түзөтүүлөрдү кийирүүнү талап кылат.

ФОЭАтеги жана АЭСтеги жана улуттук мыйзамдардагы өзгөрүүлөрдү эске алуу менен методикалык сунуштамаларды жана стандарттарды жаңылоо жана актуалдаштыруу; тармактын уюмдарынын тажрыйбасына жаңы методдорду жана сунуштамаларды киргизүү да Кыргыз Республикасынын жол курулушундагы инвестициялар менен ижаранын эсеби жана аудитин жакшыртуунун зарыл шарты болуп саналат.

КОРУТУНДУ

КРнын жол транспортундагы инвестицияларды жана ижараны эсепке алуунун жана аудиттин теориясын, методологиясын жана уюштурууну ФОЭС жана АЭС контекстинде изилдөөнүн негизинде төмөнкүдөй тыянактар чыгарылды:

1. Жол курулушу тармагын өнүктүрүү улуттук экономиканын артыкчылыктуу багыты болуп саналат. Жолдорду жана транспорттук инфраструктураны жакшыртуу өлкөдө экономикалык ишти өнүктүрүүнүн зарыл шарты болуп саналат, ал, өз кезегинде, каражаттарды пайдалануунун ачык-айкындуулугун жана натыйжалуулугун жогорулатууну, активдерди башкаруунун натыйжалуу системасын жана эсеп, отчеттуулук жана көзөмөлдүн заманбап системасын киргизүүнү талап кылат.

2. Инвестициялар менен ижаранын эсебин жана аудитин өркүндөтүүнүн андан аркы багыттарын иштеп чыгуу бул эсеп категорияларын системалуу изилдөөлөрдү талап кылат. Ар кандай чечмелөөлөрдүн талдоонун жыйынтыгында «инвестицияга» пайда алуу же башка пайдаларга жетүү максатында ишкердик объектилерине жана иштин башка түрлөрүнө акчалай,

материалдык жана интеллектуалдык баалуулуктарды салуу катары аныктама берилди. Бухгалтердик көз караштан инвестициялык активдер түшүнүгүн пайдалануу зарыл деп эсептейбиз, аны инвестициялык иштин түздөн-түз жыйынтыгы болуп саналган жана келечекте пайда же кошумча нарк алып келиши мүмкүн болгон инвестициялардын объекти катары чечмелөөгө болот. Ижаранын бухгалтердик эсептин объекти катары аныктамасы – негизги каражаттардын объектилерин убактылуу эксплуатацияга берүү (кабыл алуу) менен байланышкан чарбалык процесс деп сунушталды.

3. Жол бизнесине инвестиция жасоо бул тармактын тобокелчиликтерин терең талдоону жана эсепке алууну, ошондой эле бул сектордогу инвестициялардын натыйжалуулугуна тышкы факторлордун таасирин түшүнүүнү талап кылат. Жол-курулуш объектилерине инвестициялардын наркын баалоодо баалоонун максаттарын, объектилердин мүнөзүн, рыноктук шарттарды, жешилүү даражасын жана башка алардын наркына таасир тийгизиши мүмкүн болгон факторлорду эске алуу зарыл. Бул чөйрөдө инвестициялардын наркын объективдүү баалоо үчүн ар кандай методдордун комбинациясы колдонулушу мүмкүн.

4. 16 ФОЭС «Ижара» жана 9 «Финансылык инструменттер» стандарттарын практикага киргизүү КРнын жол курулушунун өзгөчөлүктөрүнө ыңгайлашууну талап кылат. Тармактын ишканаларындагы учурда калыптанган экономикалык жана инфраструктуралык реалдуулук шарттарында эл аралык талаптарга шайкеш келүүнү жана тармактын экономикасынын спецификалык шарттарын эске алууну камсыз кылуу максатында адаптацияланган методикалык жоболорду жана сунуштамаларды иштеп чыгуу жана эсеп принциптерин жана саясатын тактоо зарыл. Бул жол секторуна мүнөздүү болгон активдерди жана милдеттенмелерди баалоо, амортизациялоо жана таануу жол-жоболорунун деталдаштырып сүрөттөлүшүн камтыйт. Атайын методикалык сунуштамаларды иштеп чыгуу – жол курулушунда инвестициялардын натыйжалуу эсеби финансылык отчеттуулукта тактыктын жана макулдашуунун жогорку деңгээлин камсыздаган атайын методикалык сунуштамаларды иштеп чыгууну талап кылат, бул, өз кезегинде, анын ишенимдүүлүгүн жана тууралыгын жогорулатат.

5. ФОЭС 16га ылайык классификациялоо жана баалоо принциптерин сактоо менен ижаранын эсебин уюштуруу - операциялык жана финансылык ижараны так айырмалоого мүмкүндүк берет, бул алардын эсебине жана отчеттуулугуна бирдиктүү мамилелерди кылдат иштеп чыгууну жана ишке ашырууну талап кылат. Ижара операцияларын натыйжалуу баалоо, анын ичинде ижара төлөмдөрүн дисконтирлөө жана ижаранын шарттарын мезгил-мезгили менен кайра карап чыгуу, натыйжада финансылык отчеттуулукта ижара милдеттенмелерин жана активдерин тагыраак чагылдырууга шарт түзөт.

6. Ченемдик жана экономикалык чөйрөнүн өзгөрүү шарттарында эсептин жана аудиттин практикасына үзгүлтүксүз мониторинг жүргүзүү жана кайра карап чыгуу алардын актуалдуулугун жана эл аралык стандарттарга шайкеш келишин камсыз кылуу үчүн зарыл болуп калат. Бул үчүн жаңы мыйзамдык демилгелерге жана алдыңкы эл аралык тажрыйбадагы өзгөрүүлөргө ылайык

методикалык сунуштамаларды жана эсеп-аудит жол-жоболорун системалуу түрдө жаңылоожана актуалдаштыруу талап кылынат.

7. Жол секторунун потенциалын кармап туруу үчүн алдыңкы тажрыйба борбору катары өндүрүштүк-инновациялык борборду өнүктүрүү; жол долбоорлоо институтунун потенциалын көтөрүү; академиялык чөйрөгө колдоо көрсөтүү мүмкүнчүлүктөрүн карап чыгуу зарыл. Жол тармагынын иштешинин финансылык базасын чыңдоо үчүн негизги максаты КРнын жол тармагын сактоо жана өнүктүрүү үчүн автожол тармагынын иштешинин финансылык негизин чыңдоо болуп саналган Жол фондун натыйжалуу пайдалануу жана аны толтуруунун жаңы булактарын издөө талап кылынат. МЖӨ макулдашууларынын негизинде жеке капиталды тартууну сунуштайбыз.

8. Инвестициялык жагымдуулукту жогорулатуунун негизги куралдарынын бири катары жол курулуш уюмдарынын финансылык отчеттуулугунун депозитарийин түзүүнү сунуштайбыз, ал уюмдардын финансылык отчеттуулугунун жеткиликтүүлүгүн жана ачыктыгын камсыз кылат, алардын инвестициялык жагымдуулугун жогорулатат, ошондой эле уюмдардын финансылык-чарбалык иш боюнча маалыматтын сапаты менен ишенимдүүлүгүнүн жогорулашына шарт түзөт, анын негизинде колдонуучулар негиздүү экономикалык чечимдерди кабыл ала алышат.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Изилдөөнүн натыйжалары көрсөткөндөй, жол курулуш тармагынын ишканаларында инвестициялардын жана ижаранын эсебинин жана аудитинин методологиясында, уюштурууда бир топ кемчиликтер жана көйгөйлөр бар, аларды чечүү үчүн төмөнкү практикалык сунуштамалар берилди:

1. Эсеп жана аудит жол-жоболорун стандартташтыруу. Кыргызстандын жол курулуш ишканалары үчүн инвестициялардын жана ижаранын эсебинин жана аудитинин ФОЭСке жана АЭСке ылайык келген бирдиктүү жоболорун жана стандарттарын иштеп чыгуу жана киргизүү. Ишканалардын жана аудитордук фирмалардын кызматкерлерин бул стандарттарды колдонуу боюнча окутууну камсыз кылуу.

2. Инвестициялар жана ижара боюнча эсептин жана отчеттуулуктун тактыгын текшерүү үчүн ички көзөмөлдүн натыйжалуу жол-жоболорун кийирүү, ал үчүн мүмкүн болгон катачылыктарды жана дал келбөөчүлүктөрдү ачыктоо жана жоюу максатында ички контролдун үзгүлтүксүз аудитин өткөрүү.

3. Эсеп менен отчеттуулуктун инвестиция менен ижара боюнча маалыматтардын так жана өз убагында берилишин камсыздаган автоматташтырылган системаларын кийирүү, финансылык көрсөткүчтөрдү эсептөөнү жана конкреттүү келишимдерди аткаруунун мониторинги камтылган программалык чечимдерди пайдалануу. Чон маалыматтарды талдоонун заманбап технологияларын жана инвестициялар менен ижаранын эсеби жана аудити үчүн эл аралык стандарттарга таянган жана жол курулушуна мүнөздүү болгон функционалдык мүмкүнчүлүктөргө ээ болгон автоматташтырылган

шаймандарды кийирүү маалыматтарды иштетүүнүн тактыгын жогорулатууга, ката кетирүү ыктымалдуулугун минималдаштырууга жана финансылык отчеттуулуктун ишенимдүүлүгүн жана ачыктыгын камсыз кылууга мүмкүндүк берет. КРнын жол курулуш тармагына Санариптик жол системаларын кийирүү натыйжалуулуктун бир топ жогорулашына, жол кыймылынын коопсуздугунун жана тейлөө сапатынын жакшырышына, ошондой эле жүргүнчүлөр үчүн жолдо жүрүү убактысынын кыскарышына жана жол инфраструктурасын натыйжалуураак пайдаланууга шарт түзөт, бул инвесторлорго жол курулушунда иштөө үчүн жагымдуураак шарттарды берет.

4. Бухгалтерлер, финансылык аналитиктер жана аудиторлор үчүн инвестициялардын жана ижаранын эсеби жана аудити боюнча ФОЭС менен АЭСтин талаптарын терең түшүнүүгө багытталган тренинг-семинарларды уюштуруу. Мыкты тажрыйбаларды жайылтуу үчүн такмактын адистери менен эл аралык эксперттердин ортосунда тажрыйба алмашууну колго алуу.

5. ФОЭС жана АЭСтин жаңыланууларына, бухгалтердик эсеп жана аудит чөйрөсүндөгү улуттук мыйзамдарга өзгөрүүлөргө мониторинг жүргүзүү; бул өзгөрүүлөрдүн КРнын жол курулуш тармагына тийгизген таасирин талдоо жана эсеп жана аудит жол-жоболорун өзгөртүүлөргө жана жаңылоолорго адаптациялоо.

6. Улуттук экономиканын жана тармактын спецификасын эске алуу менен инвестициялар жана ижара боюнча маалыматтардын ачык-айкындуулугун, ишенимдүүлүгүн жана толуктугун жакшыртууга багытталган эсеп жана отчеттуулук системасын өнүктүрүүнүн стратегиялык планын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу.

7. Финансылык отчеттуулукту көз карандысыз текшерүүнү жана инвестициялар жана ижара боюнча эсеп маалыматтарынын аудитин камсыз кылуу үчүн аудитордук уюмдар менен өз ара аракеттешүүнү күчөтүү, алдыңкы аудитордук компаниялар менен өнөктөштүк мамилелерди түзүү.

8. ФОЭС 16 «Ижара» жана башка эл аралык стандарттарды колдонуу боюнча тиешелүү методикалык сунуштамаларды иштеп чыгуу жана жайылтуу.

Жогоруда берилген сунуштар Кыргыз Республикасынын жол курулушундагы инвестициялардын жана ижаранын эсебинин жана аудитинин методикасын, методологиясын жана практикасын комплекстүү жакшыртууга, демек, финансылык башкаруунун ачык-айкындуулугун жана натыйжалуулугун камсыз кылууга мүмкүндүк берет деп ишенебиз.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

1. **Мырзаibraимова, И.Р.** Основные проблемы ведения бухгалтерского учета на предприятиях добывающей промышленности [Текст] / И.Р. Мырзаibraимова // Известия Исык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. - 2018. - №2 (21). - С. 356-359. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=36273670>.

2. **Мырзаibraимова, И.Р.** К вопросу о совершенствовании системы учета и отчетности в Кыргызской Республике [Текст] / И.Р. Мырзаibraимова // Известия ВУЗов Кыргызстана. - 2018. - №6. - С. 82-85. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=37136368>.

3. **Мырзаibraимова, И.Р.** К вопросу о тенденциях социального развития Кыргызской Республики в современных условиях [Текст] / И.Р. Мырзаibraимова // Актуальные вопросы современной экономики. – 2018. – № 9. – С. 297-302. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=37304402>.

4. **Myrzaibraimova, I.R.** Problems and Prospects of Economic Digitalization in Kyrgyzstan (article) Digital Economy / I.R. Myrzaibraimova, A.M. Khamzaeva, K.A. Mamashov // Complexity and Variety vs. Rationality. 2019. - p. 876-882. ISSN 2367-3370. Lecture Notes in Networks and Systems company Springer Nature Switzerland. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85072882942&origin=resultslist>.

5. **Myrzaibraimova, I.R.** The Role of Scientific and Educational Platform in Formation of the Innovative Economy of Kyrgyzstan: Foreign Experience, Realities, and Prospects (article) / I.R. Myrzaibraimova, Ch.R. Kulueva, G.B. Alimova // The 21st Century from the Positions of Modern Science: Intellectual, Digital and Innovative Aspects. – 2019. - p. 484-495. Lecture Notes in Networks and Systems company Springer Nature Switzerland. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85075035395&origin=resultslist>.

6. **Мырзаibraимова, И.Р.** Совершенствование учета инвестиции по МСФО [Текст] / И.Р. Мырзаibraимова // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. - №2 (37) – II часть. - 2022. – С. 229-233. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=49541521>.

7. **Мырзаibraимова, И.Р.** Особенности учета аренды по МСФО и их эффективность в инвестициях [Текст] / И.Р. Мырзаibraимова // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. -2022. - №3 (38). - С. 175-180. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50127674>.

8. **Мырзаibraимова, И.Р.** Эффективность лизинга в инвестировании бизнеса [Текст] / И.Р. Мырзаibraимова // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. - 2023. – №2 (5). - С. 44-49. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=59938591>.

9. **Мырзаibraимова, И.Р.** Методика ведения учета инвестиционных ресурсов компании по МСФО [Текст] / И.Р. Мырзаibraимова // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. - 2023. - №3 (42). - С. 38-44. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=59938590>.

10. **Мырзаibraимова, И.Р.** Основы учета интеллектуальной инвестиции [Текст] / И.Р. Мырзаibraимова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2023. - №9. – С. 104-107. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=65668326>.

11. **Мырзаibraимова, И.Р.** Инвестиции в недвижимость как фактор инвестиционной деятельности [Текст] / И.Р. Мырзаibraимова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - № 9. – Бишкек, 2023. – С. 100-103. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=65668325>.

12. **Мырзаibraимова, И.Р.** Инвестирование бизнеса на основе аренды и их учет по МСФО [Текст] / И.Р. Мырзаibraимова // Экономика и бизнес: теория и практика. – 2023. - № 12-2 (106). - С. 111-116. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=59760535>.

13. **Мырзаibraимова, И.Р.** Учет и оценка инвестиционных проектов в бизнесе [Текст] / И.Р. Мырзаibraимова // Экономика и бизнес: теория и практика. – 2023. - № 12-2 (106). - С. 117-121. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=59760536>.

14. **Мырзаibraимова, И.Р.** Учет хеджирование и его эффективность в инвестировании [Текст] / И.Р. Мырзаibraимова // Экономика и бизнес: теория и практика. – 2024. - № 1-2(107). - С. 77-81. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=59760536>.
15. **Мырзаibraимова, И.Р.** Недвижимость как активный элемент инвестиции [Текст] / И.Р. Мырзаibraимова // Экономика и бизнес: теория и практика. – 2024. - № 1-2 (107). - С. 71-76 <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=60271578>.
16. **Мырзаibraимова, И.Р.** Концепция государственно-частного партнерства как элемент инвестиции и их учет [Текст] / И.Р. Мырзаibraимова // Интернаука. - №3-3 (320). - С. 7-10. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=59995320>
17. **Мырзаibraимова, И.Р.** Государственная субсидия как элемент инвестиционных отношений и их учет по МСФО [Текст] / И.Р. Мырзаibraимова // Сборник трудов I Международной научно-практической конференции на тему: «Актуальные вопросы развития бухгалтерского учета, аудита, анализа, налогообложения, государственного финансового контроля: современные вызовы и вектор развития». – Душанбе. – 2024.
18. **Мырзаibraимова, И.Р.** Основы методики учета инвестиции в ассоциированных предприятиях [Текст] / И.Р. Мырзаibraимова // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2024. - №1-4(88). - С. 129-135. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=60274756>.
19. **Мырзаibraимова, И.Р.** Эффективность экологических инвестиций в современных условиях [Текст] / Т.М. Исраилов, Б.С. Раимбердиев // Сборник трудов международной научно-практической конференции «Эффективное управление экологическими затратами в обеспечении экологической безопасности окружающей среды и здоровья человека в условиях цифровизации» АГЭУ. – Алматы. - 2024.
20. **Мырзаibraимова, И.Р.** Концессия как инвестиционная модель и их учет по международному стандарту финансовой отчетности [Текст] / И.Р.Мырзаibraимова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2024. - № 1. – С.116-120.
21. **Мырзаibraимова, И.Р.** Методология этапов учета реализации инвестиционных проектов [Текст] / И.Р. Мырзаibraимова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2024. - № 1. - С. 121-124.
22. **Мырзаibraимова, И.Р.** Особенности учета доходов и расходов в дорожно-транспортных компаниях [Текст] / И.Р. Мырзаibraимова // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. – 2023. - №-4 (43). - С. 125-132. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=65473917>.
23. **Мырзаibraимова, И.Р.** Экономическая оценка экологических инвестиций и их учет по МСФО [Текст] / И.Р. Мырзаibraимова // Экономика и бизнес: теория и практика. - 2024. - № 3-2 (109). - С. 36-42. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=65617976>.
24. **Мырзаibraимова, И.Р.** Автотранспорттук компаниялардын инвестициялык мумкунчулукторунун озгочолуктору [Текст] / И.Р. Мырзаibraимова // Вестник Ошского государственного университета Экономика. - №1(4)/2024. - С. 81-88. <https://journal.oshsu.kg/index.php/economy>.
25. **Myrzaibraimova, I.R.** Impact of leasing transactions on business development in Kyrgyzstan / A. Bekmuratov, I. Myrzaibraimova, K. Mamashov, B. Raimberdiev, D. Tookeeva // Scientific Bulletin of Mukachevo State University. Series Economics. – 2024. - №11(3). – p. 21-33. <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57211181719>.

РЕЗЮМЕ

диссертации Мырзаибраимовой Инабаркан Рахмановны на тему «Проблемы учета и аудита инвестиции и аренды в соответствии с МСФО и МСА: теория, методология и организация (на примере дорожно-транспортной отрасли Кыргызской Республики)», представленной на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности 08.00.12 – бухгалтерский учет, статистика

Ключевые слова: дорожное строительство, учет инвестиций, учет аренды, аудит учета инвестиций, аудит учета аренды, МСФО, МСА, методы оценки инвестиций, эффективность инвестиционных проектов.

Цель исследования заключается в разработке и обосновании теоретико-методологических и практических положений организации учета и аудита инвестиции и аренды в дорожно-транспортных предприятиях в соответствии с МСФО и МСА с учетом отраслевых особенностей.

Объектом исследования явились организации дорожно-транспортной отрасли Кыргызской Республики.

Предмет исследования - проблемы учета и аудита инвестиции и аренды в дорожном строительстве в соответствии с МСФО и МСА и пути их разрешения.

Методы исследования: современные методы познания, в том числе логического моделирования, диалектического, системного и экономико-математического анализа, специальные методологические приемы и подходы.

Полученные результаты и их новизна: систематизированы концептуальные подходы к учету и аудиту инвестиций и аренды; обобщены современные подходы к оценке и учету инвестиций и аренды в соответствии с МСФО; определены методологические особенности проведения аудита инвестиций и аренды в дорожно-транспортном строительстве; дана оценка современного состояния и перспектив развития организации учета, анализа и аудита инвестиций и аренды в дорожном строительстве КР; обобщены проблемы учета и контроля инвестиционной и арендной деятельности в дорожном строительстве и выработаны рекомендации по их разрешению; разработаны методические рекомендации по совершенствованию учета и аудита аренды в организациях дорожного строительства; предложены меры по повышению эффективности инвестиций в дорожное строительство КР; обоснована необходимость создания депозитария финансовой отчетности организаций отрасли.

Степень использования. Разработанные рекомендации могут использоваться в практической деятельности предприятий дорожно-транспортной отрасли, а также в работе учреждений и организаций, занимающихся проблемами регулирования учета, анализа и контроля инвестиций и аренды

Область применения. Основные выводы и рекомендации исследования могут быть использованы в высших учебных заведениях в процессе преподавания, в дальнейших научных изысканиях по теме исследования.

Мырзаибраимова Инабаркан Рахмановнанын “ФОЭСке жана АЭСке ылайык инвестициялардын жана ижаранын эсебинин жана аудитинин көйгөйлөрү: теориясы, методологиясы жана уюштуруу (Кыргыз Республикасынын жол-транспорт тармагынын мисалында)» деген темада 08.00.12 – бухгалтердик эсеп, статистика адистиги боюнча экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: жол курулушу, инвестициялардын эсеби, ижаранын эсеби, инвестициялардын эсебинин аудити, ижаранын эсебинин аудити, ФОЭС, АЭС, инвестицияларды баалоо методдору, инвестициялык долбоорлордун натыйжалуулугу.

Изилдөөнүн максаты болуп жол-транспорт ишканаларында тармактык өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен ФОЭАСка жана АЭАСка ылайык инвестициялар менен ижаранын эсебин жана аудитин уюштуруунун теориялык-методологиялык жана практикалык жоболорун иштеп чыгуу жана негиздөө саналат.

Изилдөөнүн объекти болуп Кыргыз Республикасынын жол курулуш тармагынын уюмдары эсептелди.

Изилдөөнүн предмети - ФОЭАСка жана АЭАСка ылайык инвестициялар менен ижаранын эсебинин жана аудитинин көйгөйлөрү, аларды чечүү жолдору.

Изилдөө методдору: таануунун заманбап методикалары, анын ичинде логикалык моделдештирүү, диалектикалык, системалык жана экономикалык-математикалык талдоо методдору, атайын методологиялык мамилелер.

Алынган жыйынтыктар жана алардын жаңылыгы: инвестициялар менен ижаранын эсебине жана аудитине концептуалдык көз караштар системалаштырылды; ФОЭАСка ылайык инвестициялар менен ижаранын эсеби жана баалоонун заманбап методикалары жалпыланды; жол-транспорт курулушунда инвестиция жана ижаранын аудитин жүргүзүүнүн методологиялык өзгөчөлүктөрү аныкталды; КРнын жол курулушунда инвестициялар менен ижаранын эсебин, талдоону жана аудитин уюштуруунун учурдагы абалына жана өнүгүү келечегине баа берилди; жол курулушунда инвестициялык жана ижаралык иштин эсебинин жана көзөмөлүнүн көйгөйлөрү жалпыланды, аларды чечүү боюнча сунуштар берилди; жол курулуш уюмдарында ижаранын эсебин жана аудитин өркүндөтүү боюнча чаралар иштелип чыкты; Кыргыз Республикасынын жол куруу тармагына инвестициялардын натыйжалуулугун көтөрүү боюнча чаралар сунушталды; тармактын ишканаларынын финансылык отчеттуулугунун депозитарийин түзүү зарылдыгы негизделди.

Колдонуу даражасы. Иштелип чыккан сунуштамалар жол-транспорт ишканаларынын практикалык ишинде, ошондой эле инвестициялар менен ижаранын эсебин, талдоону жана көзөмөлүн жөнгө салуу маселелери менен алектенген мекеме-уюмдардын ишинде пайдаланылышы мүмкүн.

Колдонуу чөйрөсү. Изилдөөнүн негизги тыянактары жана сунуштамалары ЖОЖдордо окутуу процессинде, ошондой эле изилдөөнүн темасы боюнча мындан аркы илим-изилдөө иштеринде колдонулушу мүмкүн.

SUMMARY

dissertation of Myrzaibraimova Inabarkan Rakhmanovna on the topic “Problems of accounting and auditing of investments and leases in accordance with IFRS and ISA: theory, methodology and organization (using the example of the road transport industry of the Kyrgyz Republic)” for the degree of Doctor of Economic Sciences in the specialty 00.00.12 – accounting, statistics

Key words: road, road construction complex, capital construction, costs, production accounting, internal control, investment, budgeting, cost management, construction costs, construction contract, contractors, construction projects, accounting policies, primary documentation.

Purpose of the study: The purpose of this study is to study the development and justification of a holistic concept for accounting for investments and leases in accordance with International Financial Reporting Standards (IFRS) and International Standards on Auditing (ISA), taking into account the characteristics of the road transport industry of the Kyrgyz Republic.

The object of the study is accounting for investments and leases in the road transport industry of the Kyrgyz Republic.

Research methods: works of leading domestic and foreign economists in the field of investment and rental of production organization, real estate, finance and management, regulatory documents in the field of road construction. The research methodology is based on the use of dialectical logic and a systematic approach. In the process of writing the work, general scientific, statistical, and special methodological techniques of analysis and management were used. The scientific novelty and theoretical significance lies in the substantiation of the theoretical, methodological and practical provisions for accounting for investments and leases and analysis in the study of road transport enterprises in the conditions of transformation of accounting and reporting, as well as concepts, proposals and recommendations for their improvement. The scientific novelty of the study lies in the fact that it represents a comprehensive study of the problems of accounting and auditing of investments and leases in the context of International Financial Reporting Standards (IFRS) and International Standards of Auditing (ISA) using theoretical, methodological and organizational approaches. Particular attention is paid to the specifics of the road transport industry of the Kyrgyz Republic, which allows us to identify unique aspects of the application of these standards in this sector of the economy.

Extent of use. The developed recommendations can be used in the practical activities of road organizations and government bodies dealing with investment and rental issues. The theoretical principles and conclusions formulated in the work can be used to improve educational programs in the relevant discipline in universities of the republic.